

HOE DE MENS LEERDE SCHRIJVEN

Goedenavond vrienden,

Vanavond zouden we dan graag eens onze zienswijze over een zeer bepaalde ontwikkeling van het mensdom aan u willen voorleggen. En als ik het gezelschap zo eens aankijk, heeft de kinderlijke titel n.l.: "Hoe de mens leerde schrijven", de kinderlijke mens klaarblijkelijk afgeschrikt.

Wanneer je tegenwoordig de overstelpende hoeveelheden van geschreven materie moet overzien, is dat een bijna hopeloze taak geworden. Mensen die niet kunnen lezen, maken nog ten hoogste een derde tot een kwart van de wereldbevolking uit. Dagbladen verschijnen overal en of je er nu van bewust bent of niet, je denkwijze en je opinie wordt in de hedendaagse tijd toch vaak zeer sterk door het geschreven woord beïnvloed. Het is duidelijk, dat er een hele ontwikkeling aan vooraf moet zijn gegaan, voordat de mensheid zover kon komen, dat zij schrijven kan. En dat het toen nog zeer lang moest duren, voordat dit schrijven en ook het bij behorend lezen een normaal deel van ieders bestaan op aarde eigenlijk ging uitmaken.

Nu moet ik heel ver terug beginnen. Ik weet niet of u dat prettig vindt. Er zijn altijd mensen, die opmerken: "Ja, het verleden, dat zégt mij zo weinig." Maar om deze zaak goed te bezien zullen we werkelijk terug moeten gaan tot een ver verleden. Het verleden, dat men wel eens "Atlantis" heeft genoemd. Het is n.l. in deze beschaving, dat we voor het eerst te maken krijgen met een poging tot schrijven. De Atlantische eilanden, oorspronkelijk agrarische staten met wat visvangst, begonnen zodra er zich enige ruilhandel ontplooidde, ook militaire verbonden te sluiten. En nu was het mogelijk om door middel van bepaalde signalen elkaar het een en ander mede te delen. Vaak gebeurde dit door 4 of 5 slaven in een bepaalde groepering bij elkander te zetten en ook nog wel met een bijzondere armstand. U zult begrijpen, dat deze bijzondere houdingen te lastig waren, want soms vergat men de betekenis van een signaal of er was iemand, die het verkeerd uitlegde. En zo ging men ertoe over een soort tekening te maken van deze signaalopstellingen. Dat is iets wat we in andere beschavingen overigens ook wel gereproduceerd zien, b.v. bij het "wampenschrift", ook al een herinneringsschrift, van de Indianen. Dat kent ook ongeveer een gelijke oorsprong n.l. de houdingen van de gebarentaal, die werden gebruikt als herinnering aan een boodschap. Later werd het een "pictoschrift", een beeldschrift waarbij we dan dus aanvulling van de oorspronkelijke gebaren zien door andere herinneringsbeelden.

Toen dit eerste schrift eenmaal ontstaan was, ging ook de handel er een zeker gebruik van maken. In het begin deed men dit slechts door middel van strepen, gewoon lijnen, die de hoeveelheid aanduiden van een bepaalde materie die naar een andere stad of een ander handelsgebied werd verstuurd.

Maar u weet, een koopman is graag precies want daar hangt zijn winst van af. Dientengevolge ging men ertoe over een schrift te maken dat meer uitdrukkingsmogelijkheden bood. Het bestond uit verschillende stukjes gras, waarin knopen werden gelegd. Die knopen gaven aan de inhoud van de verschillende vaten en het aantal grassprietten was zo'n beetje de ladingbrief en gaf aan hoeveel colliës er aan boord waren. Ook dat was natuurlijk lang niet voldoende want nu wist men nog niet welk ding met knoopjes erin behoorde bij welk vat. Men ging dus een figuur maken, in het begin dat heel vaak gewoon met kleivegen, of met heet ijzer. Nu moeten we niet denken aan het ijzer dat u kent. In die tijd was dat meestal ijzerhoudende steen, die een beetje werd uitgesmolten. Door de chemische bestanddelen kreeg deze steen dan een soort glazuurlaag en kon grote verhitting verdragen. En met die speciale stenen werd dan een soort brandmerk gegeven. De verpakking was ook nog niet wat u tegenwoordig een kist zou noemen. Men gebruikte ander materiaal. Dientengevolge moesten de aanwijzingen op een betrekkelijk dun bandje van een soort van taaie bast worden ingegrift. Veelal was die bast afkomstig van de toen wijdverspreide varenbomen. Zo ontstond er een indeling, waarbij oorspronkelijk de lettertekens ónder elkaar werden geplaatst. Nu was dit en blijft dit een herinneringsschrift. Het is niet te lezen, tenzij men het geheim, de sleutel ervan kent. Elke

groep van handelaren, elke stad, had weer een enigszins ander systeem. Ook het z.g. militaire geheimschrift waarbij "signalen" werden overgebracht door boodschappers, bestond uit een herinneringsreeks, die in elke groepering - voor elk regiment van 100 man desnoods - verschillend kon zijn.

Het was in deze periode dus, dat men begon door griffen, door het maken van kerven en van knopen, het trekken van zeer eenvoudige symbolen, een bepaalde waarde ter herinnering vast te leggen. Deze kennis werd langzamerhand in de handen van de priesters gelegd. Deze priesters die tevens grote handelaren waren, begonnen gebruik te maken van dit schrift niet alleen om vast te leggen wat voor waarden er binnenkwamen, wat voor offers daarvoor werden gebracht en wat ze uitbetaalden, maar ook om bepaalde ideeën uit hun leer vast te leggen.

Dan zien we hier een heel eigenaardige ontwikkeling. U heeft wel eens gehoord van het z.g. "bloemenschrift". Nu kunnen we elkaar wel eens toeknipogen en zeggen: "Ja, maar in die tijd waren er geen bloemen". Dat is ongeveer juist, want bloemen, zoals u die tegenwoordig kent, bestonden er toen niet. Zeker niet gekweekt. Maar wat wél bestond was de mogelijkheid om te variëren op een grondteken. En dat "bloemenschrift" ontleent dan zijn naam ook aan het feit, dat een bepaald signaal wordt gebruikt als een basis waarop een kop komt van streepjes op een bepaalde wijze en met inachtneming van zekere verhoudingen samengevoegd, die bepaalde ideeën weergeven. En die ideeën worden weer direct aan de werkelijkheid ontleend. Zo bestond er in die tijd, juist omdat de nevels en zware bewolking overheersten op aarde, een zonneverering. En als die zon eens een keer scheen en dan bovendien nog wilde schijnen op een bepaalde manier, dat was dat een belangrijke gebeurtenis. Die openingen waren meestal driehoekig dat was n.l. de eenvoudigste constructie. Zo werd een driehoek met een daaruitlopende straal een symbool van ingrijpen van hogere machten.

Die tekens zijn betrekkelijk lang bewaard gebleven, want als u zich op het ogenblik bezig houdt met planeetsymbolen, dan vindt u diezelfde symbooltekeningen daarin vaak nog terug. Ja, hier vinden we dan ook iets van de magiër, die niet weet waarom hij iets doet, maar onbewust vaak alleroudste ideeën en waarden overbrengt.

Ik hoop, dat ik u duidelijk gemaakt heb hoe het allereerste schrift op aarde kwam. Dit had nog niets te maken met de letters, laat staan met de lettertypen van deze tijd. Maar het was een begin, want toen men tot de conclusie kwam, dat dus een geheimschrift gebruikt kon worden om mededelingen vast te leggen, kwam men ook al gauw tot de conclusie, dat het voor een leek niet verstandig is te veel te weten. Dientengevolge werd dit z.g. "bloemenschrift" - dus steeds een signaal met aan de top een reeks secundaire tekens - vervangen door een pictografisch schrift. Er worden uitbeeldingen gevonden van dieren b.v. en het beeld van een dier plus een schematische afbeelding van een wapen betekent dan: "jacht". Een dak, gesteund door een paar zijden, dus een paar naar beneden lopende stropen, betekende: "woning". Maar met een wapen erbij: "fort", "bescherming". Een gegolfd lijntje met een ietwat haakvormig streepje erop: "schip". In een latere periode maakte men verschil tussen de geroeide schepen en de zeilschepen (die hadden ze in die tijd ook al, al waren ze primitief) en zo zien we liet woord schip in deze vorm dan alleen voortbestaan voor een z.g. "geboomd" vaartuig, dus een binnenvaartuig. Een zeilschip krijgt er een mast op met gewoon twee uitlopende strepen. Het is allemaal nog grof, het is niet verfijnd en zeker niet te vergelijken met het hiërogliefenschrift, zoals men dat b.v. in Egypte vindt, maar het is er. En deze eerste ideeën dus van het vastleggen van mededelingen, gaan over de hele wereld uit.

Er breekt een periode aan, dat ook in Atlantis een soort letterschrift wordt ontworpen en dat doet dan heel veel denken aan het codeschrift, dat de kinderen graag gebruiken. U weet wel: een hoekje met een puntje erin is een een als het puntje in een ander hoekje staat dan is het b.v. een c. Op die manier werd er wel een letterschrift gebruikt, maar dat was eigenlijk meer een militair geheim, d.w.z. het bleef in bepaalde kringen bewaard, en degenen die dit schrift konden lezen en schrijven waren priesters. Het gevolg hiervan is geweest, dat met de val van Atlantis deze soort van schrift praktisch verloren is gegaan. Dat er van het bloemenschrift enkele delen zijn overgebleven, is eerder te danken aan het feit, dat hierin tempelgeheimen waren uitgedrukt, die dus in veiligheid moesten worden gebracht, dan aan het feit dat men het schrift zelf zo belangrijk vond. U moet wel begrijpen, dat het geschreven woord pas dan belangrijk wordt wanneer we over grote afstanden mededelingen moeten doen óf over langen tijd. De dodenverering b.v. impliceert het gebruik van geschreven woord, wanneer pogingen

worden ondernomen iets van hun verdiensten neer te schrijven. Nu vinden we bij de Inca's heel vaak kipo's, dat zijn bossen snoeren met kralen eraan of knopen erin. Dit is een type herinneringsschrift waarin de dode een soort boekhouding werd meegegeven. Als hij in het hiernamaals komt kan hij aan de hand van deze kipo's precies bewijzen wat hij allemaal gedaan heeft. En klaarblijkelijk dacht men in die dagen net als nu: "Dat wat geschreven staat liegt niet." En even duidelijk is het ook, dat men zich daar toen al in vergiste. Nou, dat is dan zo'n beetje het begin.

En nu maak ik even een kleine omweg door allereerst de methode van signaleren eens nader te bekijken. Wanneer wij een wereld zien van vele primitieve stammen van 80 tot 90 man die voor het levensonderhoud middels de jacht geheel op zichzelf zijn aangewezen, dan is het begrijpelijk dat dé taal niet zeer rijk zal zijn. De rijkdom van een taal staat in direct verband met de rijkdom van de cultuur, de beschaving, waarvan ze deel uitmaakt. Hoe eenvoudiger je behoeften, hoe minder woorden je nodig hebt om ze uit te drukken en dus hoe minder woorden je zult gebruiken en hoe minder woorden de kinderen leren. Wanneer de eerste grote beschaving van het land dus teloor gaat, valt de behoefte om veel mee te delen weg en er ontstaat een methode van zich uitdrukken, waarbij heel vaak de klemtoon of een bepaalde nadruk belangrijker is dan de woordbetekenis zelf. U kunt dat ook misschien nog wel. Je zult zeggen "aap" en het dier bedoelen; je kunt ook zeggen "aap" en het als scheldwoord gebruiken. Door gebruik te maken van een dergelijke omzetting dus van woordbetekenis, van toonhoogte en zelfs van plaatsing in het verband, kun je met betrekkelijk weinig woorden veel zeggen. In China zien we nog een overblijfsel daarvan: In de verschillende Chinese dialecten zal de toonhoogte bepalen wat een woord betekent. Maar juist wanneer dat het geval is kunnen we niet meer afgaan op het gesproken woord, wanneer we iets vast willen leggen. Want al zou men voor elke lettergreep, die men kent, een bepaald teken maken, dan zou men nóg niet verder komen. Het idee dient dus op een andere manier te worden uitgedrukt. En daar is dan ook weer dat uit kleine tekeningen of beelden bestaand pictografisch schrift voor.

Toen de Chinezen oorspronkelijk begonnen te schrijven, deden ze dat op een heel aardige manier: ze tekenden een dak - alleen maar een dak was genoeg - en dat betekende "huis". Stond daar een man in, dan betekende dit "huisheer". Stond er ook nog een vrouw in, dan was het "gezin". Stonden er twee vrouwen en geen man in dat huis, dan betekende dat "ruzie". (Ja, het schijnt dat die luidjes ook niet van het gevoel voor humor ontbloot waren.) Aan de hand hiervan kunt u dus begrijpen, dat je met die samenvoegingen soms ontzettend veel bereiken kunt.

Langzaam maar zeker wordt die tekening meer formeel. We krijgen twee soorten schrift. Het één is schematisch; het is het snel - als met een schets - aanduiden van ideeën in een volgorde nog steeds van boven naar beneden. Daarnaast ontstaat een schrift, waarbij de tekens veel mooier worden uitgebeeld, waarbij elke lijn zijn eigen betekenis heeft en waarbij vooral in het begin elke tekening vaak een geformaliseerde; maar zeer schoon uitgevoerde miniatuur betekent. Als u daar een voorbeeld van wilt hebben, moet u maar eens kijken naar de cartouches, die we b.v. vinden als vorstensegel in Egypte, of, als het daarom gaat, naar de z.g. "handelsrollen", die gevonden zijn, de handelsstempels, die de kooplieden vroeger gebruikten om hun bezit aan te duiden. Dat zijn rolletjes, waarop een aantal tekeningetjes heel fijn zijn geschreven. Een dergelijk soort schrift kun je gemakkelijker leren lezen dan leren schrijven. Het gevolg is, dat er in die tijd meer mensen zijn, die lezen, dan schrijven.

Een ander gevolg is dat vooral de kunst van het schrijven wederom in handen komt van bepaalde klassen van geleerden, esoterici, priesters en daarnaast in handen van het gouvernement. Deze methode van schrijven vraagt verder een groot aantal schrijvers. Als een gewoon mens zich daartoe zou moeten zetten zou hij daar te veel tijd mee kwijt zijn. Het gevolg is, dat we in de instelling krijgen van de aparte schrijver. Deze heeft niets anders te doen dan de gedachten van zijn meester om te zetten in bepaalde beelden. Die idee is nog lang bewaard gebleven en ook heden ten dage of u nu gaat naar Parijs of naar India, als u goed zoekt, vindt u nog wel een openbare schrijver. Iemand dus, die voor anderen brieven schrijft.

Verschillende hogere beschavingen ontwikkelden zich en de dragers daarvan beginnen op hun eigen manier te schrijven. We zien het idee van een krulschrift, waarbij vloeiende en lopende haaltjes achter elkaar worden gezet. Dat vinden we o.a. als Perzisch schrift en verder in India.

Dit soort schrift doet denken aan stenografie, maar ook dit vraagt té veel kennis en begrip om gemakkelijk gelezen te worden. Verder is het, althans in die tijd, inderdaad een soort kortschrift, waarbij met enkele krullen hele woorden en begrippen worden weergegeven. Eerst later ontwikkelt zich hieruit een letterschrift.

Nu zult u begrijpen, dat dit schrijven op één of andere manier vereenvoudigd moet worden. En deze vereenvoudiging vinden we, eigenaardig genoeg, hoofdzakelijk in het zuidelijk gedeelte van Azië. Daar worden n.l. vaak z.g. "messen" uitgegeven die bestaan uit een staafje koper of koperbrons, dat aan het einde verlengd is tot een punt, maar dat verder bestaat uit een soort rail, een brede staaf met daarop de brede staaf van het lemmet. Men omwond een deel daarvan met biezen of een primitief soort touw om een greep te maken en wie het geweest is zal niemand weten, maar iemand kwam op het idee, om toen hij een mededeling moest schrijven, wat ooit vaak dus reeds tot op dat ogenblik in kleitafelen gebeurde, heel eenvoudig het heft van het mes erin te zetten. Dat was een idee, want het leek veel op één van de toen gebruikelijke ideografische voorstellingen. Door de houding te wijzigen en de stand te wijzigen bleek het toen al heel gauw mogelijk om een simpele mechanische manier te schrijven. En zo ontstond de schrijfstift, die bij het spijkerschrift - vooral in het begin van belang is. Het aantal uitdrukbare waarden is klein. Hoofdzakelijk gaat het hier om aanduidingen van getallen, dus wederom een handelstaal en daarnaast het. aangeven van ladingbegrippen. Namen worden in die tijd nog steeds afzonderlijk, dus niet in spijkerschrift, maar door middel van andere cartouches, stempels-, zegels, opgetekend of vastgelegd.

Die schriftuursoorten verveelvoudigen zich. We krijgen te maken met 4 of 5 gelijksoortige schriftsoorten en de mensen leren langzamerhand meer schrijven. Naarmate de verantwoording aan een staatshoofd of een handelsheer van groter belang is, wordt het van groter belang, dat men niet alleen maar op de herinnering afgaat, maar dat men de waarde vastlegt. Ik hoop, dat het geen teleurstelling is voor de liefhebbers van de schone letteren om te horen, dat het schrijven zelf dus gegroeid is - hoofdzakelijk - uit handelsbelangen. Toen dit echter eenmaal gebeurd was, werd al heel gauw die schriftsoort: uitgebreid, zodat men b.v. een generaal kon vertellen hoeveel man en hoeveel paarden er achter hem aankwamen; een vorst kon vertellen welk tribuut men hem gezonden had, etc. Bij de meeste oude kleitafels, die gevonden worden, zal het opvallen, dat het haast altijd rekeningen zijn. Rekeningen, die soms zeer interessant en belangrijk zijn. Per slot van rekening zei de mens vroeger; "Verhalen vertellen, daar hebben we de vertellers voor, de overlevering". Er waren er toch te weinig die een verhaal konden lezen, om het als roman te lezen. En als het om rekeningen gaat, dan hebben we aan een beperkte woordschat meestal meer dan voldoende.

Nu vindt men verder in het Noorden, waar het Chinese volk hand zijn vorm krijgt, en de volkeren, die leefden in de buurt van Gobi, hun beschaving al tot een hogere graad hebben opgevoerd, langzaam maar zeker tóch een behoefte aan een uitbreiding van de mensen die lezen, en schrijven kunnen. De bevordering hiervan geschiedt door middel van examens. Men is verplicht om te kunnen lezen of schrijven, wil men een zekere functie kunnen bekleden. Dat systeem is later overgenomen b.v. door Egypte. In Egypte was iedereen priester, wanneer hij een openbare positie kreeg, maar dat was niet alleen omdat hij dus moest gewijd zijn aan de Goden en zo in staat om iets te doen voor de Farao, maar ook wel degelijk omdat de priester een begrip kreeg bijgebracht van schrijven. Ook al was hij zelf geen goed schrijver - daar had je je slaven voor - moest hij toch in staat zijn de betekenis van wat zij neer penseelden zo ongeveer vast te stellen, want anders zou er wel eens geschreven kunnen worden in plaats van: "Hoogsteerwaardige Goddelijke Vader des Vaderlands, hierbij zend ik mijn tribuut"... zoiets van: "Piet je hebt een lange neus en je hebt vuile nagels". Dat zou natuurlijk niet gaan. Ook al zou de slaaf daarvoor sterven, de meester zou door zo'n vergissing ook gaan. Ja, eerlijk. Zo is b.v. bekend, dat in de tijd van Sennigrip (dat was een vorst, die nogal wat oorlog heeft gevoerd) een slaaf kans heeft gezien door het vervalsen van een tafeltje, dat werd gestuurd naar het gezantschap, een aantal gegevens over de krijgsplannen in handen te spelen van anderen. Ja, de slaaf heeft er wel heel lang over gedaan om dood te gaan en het was ook heel erg pijnlijk, maar even pijnlijk was het voor Sennigrip, dat hij zijn eigenlijke krijgsorde en tactiek helemaal moest wijzigen. Dat kostte hem heel veel manschappen, heel veel geld en heel veel buit. Dus daardoor kwam dat systeem eigenlijk langzaam maar zeker op de voorgrond doorheen ontstond nog later (ik ga er maar met een sneltreinvaart door) schriftsoorten, waarbij de combinatie van ideeën heel vaak niets anders was als een

letterschrift. Wij vinden b.v. bij de Egyptenaren ook al een methode, waarbij de oorspronkelijke idee teruggebracht is tot één letter.

De Grieken met hún schrift doen eigenlijk ook niet veel anders, zij het dat we hier te maken hebben met een ontwikkeling uit spijkerschrift. Wanneer we gaan kijken, naar het letterschrift, zoals de Turken, de Turkmenen, de Afghanen, heel Indië eigenlijk, bezaten, dan vinden te ook hier weer dat delen, die eerst voor een hele idee stonden, nu gaan staan voor een enkele klank. In het begin zijn die klanken het begrip sterk verwant de eerste die daarop kwam, zal wel iemand geweest zijn, die tot de conclusie kwam, dat als je a zegt en je zegt p, dat deze twee dingen dus samenvloeien. Stel nu, dat ik a voorstel als een open mond en p door een soort suikerbiet, dan kan ik, door die twee bij elkaar te voegen het woord "aap" uitdrukken, dat anders door de tekening van een mannetje zou moeten worden weergegeven, maar met beharing en met een speciale ketting eraan. En dat laatste is n.l. wel gebruikt in ideeënschrift in Indië ongeveer 6000 jaar voor Chr.

Men kon dus eenvoudiger de dingen uitdrukken door de simpelste beelden te nemen en hun klankbetekenissen aan elkaar te rijen, zodat men bij het daarvan andere begrippen kreeg. Toen dat letterschrift eenmaal in omloop kwam, bleek het ook gemakkelijker te leren.

Neem b.v. China. China heeft n.l. nog een zuiver ideografisch schrift waarbij elk teken een aparte idee uitdrukt. En wat is het gevolg daarvan? Men moet daar om werkelijk goed te leren schrijven tenminste 2-4000 tekens beheersen. Wil men echter in de klassieken doordringen, dan komt men dichterbij de 20.000 tekens. Wil men absoluut alle ideeën en schaduwen van ideeën, uit kunnen drukken, dan zou men volgens de oude klassieke, methoden meer dan 40.000 tekens moeten kennen. Het is een levenswerk, om die van buiten te leren. Maar als het nu met van die eenvoudige letters gaat, heb je aan 20, 20, 30 tekens vaak voldoende. Zo ontstaat datgene wat we tegenwoordig alfabet noemen. Deze naam is ontleend aan de Griekse volgorde van letters alpha, betha, enz. Nu wordt dus de moeite, die je moet doen om te leren lezen minder. Je kunt op een eenvoudige manier leren combineren en daardoor kan men meer mensen leren schrijven en lezen.

In de laatste tijden van het Egyptische rijk bestaat er een soort geschreven krant. Nieuwsbulletins in een vereenvoudigd schrift werden overigens ook al een 4000 jaar v. Chr. in China uitgegeven. Dagbladen kwamen uit o.m. in Rome en in Athene. Later ook zelfs, in de grotere steden als Parijs, dat zich al zeer snel ontwikkeld had tot een stadje en een belangrijk knooppunt was. Zelfs de priesters van de Britten hadden een soort schrift, een runenschrift, waarmee ze instaat zijn om voor zichzelf ideeën uit te drukken niet alleen, maar nieuwtjes op te stellen en deze door boden te sturen overzee tot in Denemarken en Noorwegen toe en heel Noord-Duitsland. Men was daar van elkaar op de hoogte. Nu, als we het zover bekeken hebben, hebben we eigenlijk het meeste wel gehad. Dit is de ontwikkeling van het schrift.

En nu we aan het letterschrift toe zijn, komen we aan de gebruiker daarvan, n.l. aan de mens! U zult begrijpen, dat zolang als het schrift in handen blijft van de priesters, het in de ogen van de leek heilig is. Zo heilig, dat men vergrote ideebeelden vaak heeft gebruikt om bepaalde poortingen en tempelingen te verdedigen. Men gaat hierbij niet alleen uit van wachters, maar ook van eenvoudige schrifturen en vloekschriften zélf. Een Egyptenaar, die een graf wilde gaan schenden, kon heus niet lezen wat er stond op het vloekzegel, maar het was voor hem iets heiligs. Zo'n kleizegel te verbreken betekende de machten van de goden en de priesters tegen je in het harnas jagen. En daarom deed hij 't niet graag. Het zal dus duidelijk zijn, dat deze houding sterk inwoekert; ook in Europa. Want laat ons niet vergeten, dat in Europa, zelfs rond 1200, de meeste mensen die lezen en schrijven kunnen monniken zijn ofwel, mensen, die bij de monniken in de kloosters hun opleiding hebben genoten. De meer algemene kennis van letteren, die een tijdje lang in de Romeinse periode heeft bestaan is dan praktisch vervlogen. Het gevolg is dat het geschreven woord voor buitengewoon waar en buitengewoon heilig wordt gehouden. Nu kunt u zich misschien voorstellen, wat er zou gebeuren, als een dergelijke geestesgesteldheid nu nog algemeen zou zijn. Als u een advertentie leest en er staat in, dat de Firma Jansen tegen minimale prijzen u vlees levert van koeien, die zó jong zijn, dat ze nog geboren moeten worden, dan zegt u: "Dat is kolder". Maar wanneer men dat vroeger las, was dat iets heiligs, dat in nauwe samenhang werd gezien met de priesters en met de eredienst. Het klonk wel ongelooflijk, maar het moest toch wel waar zijn. Een wonder! Deze eigenaardige houding t.o.v. het geschreven woord kunnen we nog vaak

herkennen in de wijze waarop de eerste nieuwspamfletten zijn gesteld. Ik spreek hier bij voorkeur over de nieuwspamfletten, omdat ons daaruit iets duidelijk wordt van de mentaliteit van het volk en ook het bijgeloof van het volk. In de grote romances zo ze al neergeschreven werden in de heilige Schriften en zo, kwam het veel minder naar voren. Maar in zo'n nieuwsblaadje kon je allerhande vreemde dingen lezen. Daar kon je lezen van spoken, die gezien waren, van visioenen en demonen. Daar kon je in lezen, niet alleen dat een bepaalde vorst weer een nieuwe munt uit ging geven, die natuurlijk weer van een slechtere legering was, maar ook dat er hier of daar weer eens iets wat onverklaarbaars gebeurd was. En dat werd allemaal opgediend in een plechtstatige taal, zodat je je afvraagt of die mensen dat nu werkelijk allemaal geleefd hebben.

In Nederland kwam er zo omstreeks 1700 een boekwerk uit - boekdrukkunst al een beetje - waarin we zo'n hele serie van die wonderverhalen vinden. Daar wordt u verteld over zeeslangen, daar worden u de oude verhalen over vreemde volkeren opgehangen, waarin zelfs de ook in Plato's tijd reeds bekende verhalen van mensen die geen ogen hebben en een mond midden op hun borst, nog vaak de onschuldigste uitmaken. Verhalen over heksen, over duivels, over schepen, die van de wereld afvallen; u vindt ze er allemaal in. U leest over monsters en wezens, die hoogstens een overlevering kunnen zijn ..... U leest het als een curiositeit, maar voor die mensen van vroeger was het de heilige waarheid, want de mens heeft misschien geleerd om letters te schrijven, maar werkelijk schrijven heeft hij eerst betrekkelijk laat geleerd.

Figuren als Marcus Anthonius b.v. die een buitengewoon heldere en goede stijl heeft, de geschiedschrijver Flavius Josephus, - dus Jozeph beschermeling van het huis van Flavius - zijn grote uitzonderingen. De drama's, die men in de Griekse tijd schrijft en ook daarvoor zijn wel schoon, maar zijn toch in de eerste plaats spelen. Men deelt niet zozeer iets mede als wel dat men iets uitbeeldt. Die uitbeelding kan soms met een nieuwe interpretatie buitengewoon mooi en interessant zijn, maar in die tijd was ze dat zeker niet. Het geloof aan de heiligheid van de letters - dus niet aan het woord - nam nog sterk toe. Men komt zover, dat de beschaafde klasse een soort fetisj maakt van het schrijven van brieven: brieven in een zeer speciale tijd, in een speciale stijl. In denk hier b.v. aan de briefwisseling zoals die bekend is van George Sand; bepaalde brieven van Goethe, ja zelfs de haast wanhopige pogingen van b.v. Mozart om een interessante en mooie brief te schrijven. Deze kunst van briefschrijven gaat op het ogenblik weer verloren. De mensen van tegenwoordig kunnen misschien wel schrijven, maar het is de vraag of zij het wel goed kunnen. Er zijn zeker ook mensen in het nabije verleden te noemen, die de kunst van het schrijven machtig waren. Ik denk hier b.v. aan die bundel liefdesbrieven, die Kloos heeft uitgegeven samen met Jeanne van Straten. Rijneke van Stuwe ook, ja. Het gaat er hier om dat de wijze waarop hier het woord gehanteerd wordt, een werkelijke weergave van de persoonlijkheid wordt. Leren schrijven, mijne vrienden, dat is niet alleen het leren lettertekentjes neerzetten met een betekenis, werkelijk leren schrijven, dat is: de kern van je eigen wezen door middel van letters uitdrukken in een taal op een zodanige wijze, dat een ander bij herlezing de innerlijke belevenissen herbeleven kan, de idee dus blijft leven in de dode letter. Ex zijn mensen, die dit hebben gedaan in de vorm van persiflages; ik denk b.v. aan het Pinguin-eiland van Anatolle France. Anderen leefden zich uit in een bijna barokken overdaad van symboliek, gesteund door een sprookjesachtige fijnheid: b.v. Frederik van Eden. Weer anderen zochten het in duistere dramatiek; ook alweer met symbolen overladen, als b.v. een Ibsen. Maar waar is vandaag nog de mens, - zo vraag ik u - die schrijven kan? De mens heeft schrijven geleerd, mijne vrienden, maar hij is het al heel aardig vergeten. De geschiedenis is langzamerhand geworden tot een reeks van dode heldenfeiten. Uw romans en boeken zijn niet meer gericht op het mededelen van sfeer, maar op het tevoorschijn roepen van gevoelens. Zij zijn niet meer in de eerste plaats een middel tot communicatie; hun vorm en doel is die van een stimulans.

En wat betreft het schrijven van uw eigen brieven. Neem me nu niet kwalijk, ik wil geen mens beledigen maar hoe vaak zit u zich niet af te vragen, wat u zeggen moet? Je wilt tegen een andere mens misschien zeggen: "Je bent een deel van m'n leven, ik heb je lief." Kun je dat neerschrijven? Nee! "Beste Janus, ik hoop alsdan het u nog goed gaat". Kijk eens, dat deugt niet.

Schrijven is wat meer, vrienden. Schrijven houdt in: de sfeer oproepen. Het houdt in: in een zuiver gekozen woordvolgorde je eigen wezen, je ideeën en je gedachten mededelen. In de oudheid was de mededelingskunst primitief. Daar ging het hoofdzakelijk om rekeningen en

misschien statistieken. Het ging om het vastleggen van de grondlijnen van een verhaal, dat dan later geïnterpreteerd werd door een herscheppende factor. Maar wie in de menigte van vandaag vertel me dat eens kan nog herscheppen? Wie van u is in staat om wérkelijk te schrijven? Bent u in staat om onder de oppervlakte door te dringen? En nu moeten we niet denken - hoeveel respect ik ook heb voor de journalistiek - aan die gemengde berichtenstijl van: "Heden kwamen de heer Nixon en de heer Chroesjtsjev samen. Na een heftig gesprek verklaarden zij, dat ondanks dat het gesprek in vriendelijke stijl verlopen was, zij tot geen verdere conclusie of overeenkomst waren gekomen". "Punt" Of die heerlijke stijl van: 'Op de C-weg te A. werd de bromfietser D. overreden door een auto doordat hij niet op tijd signaal had gegeven, of niet te kennen had gegeven dat hij van richting wenste te veranderen.'" Dat is, als je het mij vraagt, geen schrijven meer. Dat gaat weer terug naar die oudheid, naar het vastleggen van de simpele dingen opdat men er iets uit zou kunnen maken. Hier wordt het eerder een in- herinnering-brengen. En - ik hoop dat ik niemand beledig - ik heb het ook helemaal niet begrepen op wat men het schrijven van wetsartikelen en ambtelijke mededelingen noemt! Als je alleen al ziet in welke termen een procesverbaaltje wordt neergeschreven, zoals: waarop beklaagde verklaarde, dat hij, als niet zijnde begrepen in het totaal van de groep, die onder b. vermeld ....enz, enz. Ofwel: "Alzo is het krachtens sub. b. genoemde niet verboden voor degenen, die.... Wat hebben we daaraan? Leeft dat? Nee. Dat is, mijne vrienden, voor mij geen schrijven. Ik kan me begrijpen, dat er mensen zijn, die zeggen: "Ook dat is noodzakelijk". Maar schrijven, schrijven vrienden, dat is voor mij hét vastleggen van meer dan alleen maar een registratieterm, of een herinneringsbeeld. Schrijven betekent voor mij ook niet iets zó formuleren, dat er geen gaat je openblijft. Overigens, als je dat probeert te doen, dan komen er steeds grotere gaten en dat blijkt wel als een goed advocaat worstelt met de wet. Voor mij is schrijven, werkelijk schrijven, wat ik hoop dat de mensheid leren zal: het weergeven van je gedachten en van je gevoelens. Al te vaak vergeet men, dat het gesproken woord, heel iets anders is dan het geschreven woord. Wat ik hier uitspreek, dat kunt u nooit zó vastleggen als ik het heb uitgesproken, al is het alleen al dat de wijze waarop ik deze dingen zeggen wil en gevoeld heb, nu eenmaal niet in letters te vangen is. En toch ..... hoe kun je met woorden niet een sfeer opbouwen; hoe kun je niet met de beelden, die schijnbaar onzinnig bloemrijk klinken iets neerschrijven dat eeuwigheidswaarde heeft, omdat het altijd weer leven zal, u zult zeggen dat het misschien overdreven is, maar als een oosterse minnaar zegt: "Toen ik u zag, was het mij alsof de zon opging en mijn wezen voelde zich als een vlinder, getrokken tot een stralende bloem," dan is hier wat meer gezegd dan alleen maar: "Toen ik je zag vond ik je aardig." Maar de taal van tegenwoordig gaat helaas ook al diezelfde kant uit.

❖ *Ja, wel in het Nederlands, maar in het Frans toch niet.*
In de Franse taal ook.

❖ *Er zijn in de Franse taal nog veel uitdrukkingen, die je in het Nederlands niet kunt zeggen, omdat ze dan belachelijk klinken.*

Omdat men ze belachelijk vindt. En omdat men daarvoor geen Nederlandse uitdrukking zoekt. Maar laat ik mijn eigen standpunt nog even vervolgen. Bijvoorbeeld: als iemand gevangen wordt door de moderne muziek; dan krijgt hij, of hij nu in Frankrijk of in Nederland of in Amerika zit: "Gone men, real gone" Wat zegt dat? "Weg man, helemaal weg" Wat weg, hoe weg? Wat ligt daar nu nog in? Dat is een kreunend uitdrukken van een eigen toestand, maar zeker geen omschrijving in woorden. En wanneer ik ditzelfde nu neer schrijf, wat blijft er dan over? Een idioom. Meer niet. Maar als ik nu die sfeer te pakken kan krijgen, de sfeer, van jagend ritme, misschien een rokerig zaaltje, jonge mensen, die half dronken doen met een flesje Cola en een beetje be-bop en ik krijg dan diezelfde uitdrukking, dan heeft ze wél zin. Het is het verband, waarin ze geplaatst wordt, dat er de betekenis aan geeft. Daarom kan het als taal árm zijn, en toch nog zin hebben. Maar geschreven heeft het zijn zin niet meer zonder de associatie. Ik heb m'n onderwerp genoemd: "Hoe de mens leerde schrijven." ja, en ik geloof, dat ik zeggen mág, dat de mens léérde schrijven. Er zijn mensen, die in woorden iets van de eeuwige schoonheid hebben kunnen uitdrukken, maar ik geloof ook, dat de meeste mensen, vrienden, nog níét kunnen schrijven. Ik geloof, dat er gebrek aan contact bestaat tussen het innerlijk. En het uiterlijk dat men nog niet in staat is zijn innerlijk wezen zó uit te drukken met behulp van de simpele tekens van een alfabet, dat de wereld lééft, als je het leest, goh. Schrijven wil zeggen een zekere eeuwigheid verlenen aan wat in je leeft. Niet, alleen dáár optekenen van getallen en feiten, een simpele boekhouding.

Zo, dat was dan de inleiding. En nu denken jullie dat je van mij af bent en dat het pauze is. Dat komt maar nog 2 minuten. Kijk, luister eens. Na alles wat ik nu zo verteld heb, zou ik erop willen wijzen, dat misschien één ding in dat schrijven het meest belangrijke is. Al schrijf je maar voor jezelf, zodat niemand het ooit ziet, schrift is voor ons het vermogen om vluchtende gedachten vast te leggen, zó te fixeren, dat ze eeuwig bestaan. Een mens die werkelijk heeft, leren schrijven, gebruikt deze gave juist daarvoor. In elke mens, in elk mensenleven zijn momenten van eeuwigheid, momenten van licht of het erkennen van een bodemloze afgrond. De gave van het schrift stelt de mens in staat juist deze dingen vast te leggen en maakt het de mens mogelijk altijd te beschikken over feiten, die zijn hersenen al heel gauw op een achtergrond verwaarloosd wegdrukken. Dat wat je bent, kun je vaak veel beter in geschreven woorden neerleggen, wanneer je het wilt zien en erkennen, dan alleen maar in gedachten. Er is nóg wat vreemds: wanneer een mens iets heeft neergeschreven, lijkt het net alsof het makkelijker is geworden. Je kunt het aan eenvoudige dingen merken. Als je boodschappen moet gaan doen en je moet er een hoop halen of je moet een paar bestellingen plaatsen, schrijft u ze dan niet op? Ook al laat u het briefje liggen of gooit u het weg. Je schrijft het even op om het in je hersens te pompen. Nu is dat een gewoonte die helemaal niet kwaad is, maar die zoveel beter gebruikt zou kunnen worden.

Vrienden, leren schrijven betekent: je eigen wezen uitbreiden. Het betekent nog een klein beetje meer zijn dan die oermens, die drie kokosnoten naast elkaar legde om aan te duiden, dat hij drie vijanden had verslagen. Het betekent, dat je leert om dit extra geheugen, dit extra erkennen, dit in diepvries bewaard "gevoelen" voor jezelf op te stapelen tot een schatkamer vol kostbaarheden. En daarom zou ik u willen zeggen: beste vrienden, als je het nog niet kunt, léér schrijven. Niet alleen maar lettertjes aan elkaar rijgen, maar leer eens dát wat je beweegt, die flitsen, al lijken zo nog zo dwaas, die soms ineens je wezen in vuur en vlam zetten, op te schrijven. Probeer eens om je gevoel uit te drukken in een paar woorden. Dan mag je het later verbranden of wegstoppen, dat geeft niet. Je hebt daarmee óók een weg gevonden tot grotere zelfkennis. Je zult plotseling zien, dat je je dromen wél kunt herinneren en wéét wat ze betekenen. Je zult zien, dat je innerlijk leven door deze tijdelijke veruiterlijking op de voorgrond komt. Het is niet voor niets, dat de priesters de eersten zijn geweest om het schrift te zien als waardevol. Maar zijn we allemaal eigenlijk niet de priesters, van ons eigen kleine tempeltje of altaartje van binnen? Wij willen weten, hoe we moeten passen in het leven. Dan moeten we ons niet alleen bezig houden met de gedachten van anderen en zeker niet met de oppervlakkige verhalen waarin we onszelf kunnen ontvluchten. Dan zullen we moeten leren werkelijk te schrijven. Dat wil zeggen: ons wezen tijdelijk vast te leggen naar de gesteldheid van een zeker ogenblik: op papier, met inkt, met potlood; met een stift in was of klei; met een beitel misschien in een steen. En als we het niet met letters kunnen dan met lijnen, met tekeningen, met beelden, met schilderijen. Want voor mij is het wezenlijke van het schrijven: jezelf uitdrukken en buiten jezelf staan, op dat je jezelf kunt leren beschouwen en je wezen a.h.w. aan anderen kunt meedelen, niet veranderd door een verandering van inzicht of standpunt, maar gefixeerd. Een moment uit de eeuwigheid bevroren en toegankelijk voor lange tijd.

Nu vindt u misschien een oude zeurkous en u hebt waarschijnlijk nog gelijk ook. Maar mijn kreet: leer werkelijk schrijven, heeft dus misschien nog wat meer zin, dan alleen maar leren. Lettertjes zetten.

En nu kunnen we gaan pauzeren, en na die pauze kunnen we over dat onderwerp gaan debatteren. En dan ben ik ook volkomen bereid om u in te lichten over modernere wijzen van uitdrukking van ideeën in schriftuur en elders. Als het u erg interesseert wil ik ook nog wel op enkele van de door mij aangestipte historische details ingaan. U heeft dus - vooral omdat u met zo weinig bent - wel de mogelijkheid om alles wat u interesseert te horen. Ik hoop, dat u daarin slaagt, ofschoon ik mij bescheidenlijk op de achtergrond zal houden en niet vooruit zal lopen op uw eventuele wensen. Tot dadelijk, vrienden.

DISCUSSIES

Zo vrienden. Nu zullen we eens kijken wat u ervan gemaakt hebt. Ik ben wat dat betreft net een rasechte boer; ik heb nu wel gezaaid, maar het is van God's zegen afhankelijk of er wat op komt! Dus we zullen maar eens kijken, welke punten u ter discussie wilt stellen.

- ❖ *a Formule gebruiken leidt op de duur tot verval.*
- ❖ *b Krachten gebruiken in die vorm behoort door ingewijden te geschieden en dan alleen als het noodzakelijk is.*
- ❖ *c Het behoort zo te zijn, dat gedachten, gesproken of gedacht, een formule is, of kan zijn.*

In de eerste plaats wil ik erop wijzen, dat formule een noodzaak is voor systemen. Het denken in, het spreken in, en het schrijven in een formule is dus in feite inherent aan elke beschavingsvorm, die complex is. Het afwegen van waarden tegenover elkaar vloeit voort uit het maatschappelijk bestel. En daar zit wel een klein beetje last aan vast. Het is n.l. zo, dat de formule een reeks niet variabele waarden veronderstelt, althans, niet variabele verhoudingen. Een ingewijde kan misschien elke waarde in zijn werkelijke betekenis aflezen. Een leek kan dat niet. Maar zelfs de ingewijde zal niet in staat zijn om een formule, met succes te gebruiken, tenzij hij inzicht heeft gekregen in de inhoud ervan. Het is makkelijk genoeg om een formule uit te spreken. Wat dat betreft zou ik u heel wat voorbeelden kunnen geven. B.v.: "Nebo, gij machtige, in de naam van Tsjin, de stralende vraag ik u"..... Dat is zo'n formule, maar wat heeft dat voor zin? Ofwel: Ishtar, gij lichtende, help mij Nergal met zijn duistere machten te verslaan. "Dat zijn formules, die ik vrij vertaal uit de Babylonische en Syrische periode. In zichzelf hebben die dingen absoluut geen betekenis, tenzij ik precies wéét, wat die namen inhouden. Anders gezegd: elke formule is en blijft in zijn esoterische inhoud een zuiver persoonlijke toepassing. We zouden ons dus niet mogen verweren tegen het gebruik van een formule, mits de gebruiker de wezenlijke inhoud de formule kent. Zij maakt dan een sneller redelijk denken mogelijk gepaard aan een sneller uitdrukken van dat denken, maar alleen voor hen die met de formule bekend zijn. De grote fout schuilt daarin, dat men probeert in persoonlijke termen of op basis van enkele niet algemeen aanvaarde waarden, uit te drukken, die dan in een formule worden gecomprimeerd. Dat leidt, ertoe dat statistiek b.v. de best gefundeerde leugen is in deze tijd. Ook dan wordt een fout gebruik gemaakt van formules. Aan de andere kant leidt het vasthouden aan een bepaalde formule er ook toe, dat esoterische geheimen door ónwetenden bewaard kunnen worden. Denk maar eens aan een mooi latijns gezegde, een deel van de mis: "Ecces corpus meas" (want dit is mijn lichaam). Hier wordt de belichaming van de Goddelijke Gedachte door de materie uitgedrukt. In een dergelijke kleine formule kan een oneindigheid liggen, voor degenen, die ze beseft, maar de interpretatie is en blijft een persoonlijke. Dan ten aanzien van de laatste opmerking nog dit: het lijkt mij niet mogelijk geheel te ontkomen aan het gebruik van formules. Onze geestelijke vrijheid is betrekkelijk groot en zelfs daar lopen we steeds nog weer vast op een standaardisatie van beelden. Ieder van u, die uit de psychologie heeft kennis genomen van het associatievermogen van de menselijke psyche en heeft geconstateerd dat de wijze van reageren op een bepaald prikkelwoord een uitdrukking van de individuele persoonlijkheid is, zal tevens beseffen, dat het denkproces in de mens verloopt, volgens een zeer persoonlijke formule die ontstaat door ervaring en vergelijking van waarden binnen het "ik". Maar de uitdrukking daarvan naar buiten toe - dat hoort dan niet bij de vraag, maar is een completering van mijn betoog vóór de pauze - kán ook nooit redelijk geschieden zonder aan betekenis te verliezen. Eerst wanneer de emotie, de innerlijke bewogenheid, meespreekt, kan de associatie een zódanige kracht krijgen, dat ze voor een ander een herbeleving mogelijk maakt. Dat geldt voor het gesproken zowel als het geschreven woord. Voldoende?

- ❖ *Ik begrijp het verband tussen de gestelde vraag en de lezing, heel weinig.*

Kijk eens op de achtergrond van hetgeen ik naar voren bracht, lag de noodzaak van uitdrukking, die in het schrift een bepaalde weg wist te vinden. Maar het schrift leidde tot formaliseren, van formaliseren tot formule is de afstand niet zo groot. De steller van de voorgaande vraag is een stap verder gegaan dan ik deed en hij heeft gezegd: "Kijk eens, we komen op een ogenblik tot een formule. Een groot deel van wat heden ten dage in de wereld tot uitdrukking wordt gebracht wordt in formules vastgelegd". Elke topconferentie die er net niet komt, bestaat steeds weer uit formules, vooral nietwaar: "Ongeacht het goed verloop van de besprekingen kon men nog niet tot een overeenstemming komen..." Als dat geen formule

is, dan weet ik het niet. En hij concludeert: "De formule, die de innerlijke waarde van de mens uitdrukt - laatste deel van mijn lezing - kan toch niet door iedereen gebruikt worden? Je moet dan een ingewijde zijn." Ja natuurlijk, maar het "waarom" heb ik geprobeerd toe te lichten. Dan gaat hij verder en zegt dat veelal de formule waarin bepaalde begrippen zijn gevat niet helemaal leeft, dat er fouten in voor kunnen komen, enz. Dan zeg ik: Ook op die bewering kan ik "ja" zeggen onder zeker voorbehoud en ik heb geprobeerd duidelijk te maken, hoe bij de uitdrukking van de persoonlijkheid - laatste deel van mijn lezing - de noodzaak naar voren komt tot een formule, die uit het "ik" geboren wordt, daarbij de nadruk leggend op het zeer persoonlijke in elke uitdrukking. En de laatste van de vaststellingen was, dat alle denken en spreken in feite ook op een formule berust. Ik heb geprobeerd dit mede toe te lichten aan de hand van de punten, die naar voren kwamen: persoonlijkheidselementen, de noodzaak om de dingen zó uit te drukken, dat er een gemeenschappelijke waarde ontstaat en ik heb daarbij gezegd, dat ze slechts een betekenis kunnen krijgen wanneer er een emotie in ligt, een gevoel, waardoor de achtergrond meer omvattend is. De formule alleen omschrijft het beeld, maar de daarachter liggende emotie kan worden herbeleefd en zó omgezet in een meer persoonlijke formulering. Ik geloof, dat de samenhang toch wel aanwezig was.

❖ *De formule wordt waarschijnlijk de consequentie van de emotie?*

Neen, de formule is niet de consequentie van de emotie, de formule is de consequentie van het ónvermogen om de emotie uit te drukken. De formule wordt gebruikt als een bemanteling van het beleefde, waarvoor men om enigerlei reden geen uitdrukking kan of wil gebruikén. Zo is een formule dus een innerlijk beleven omschrijven op een algemeen aanvaardbare wijze, waarbij de emotie aanwezig moet zijn voor de formule tot stand komt. Om terug te grijpen naar mijn voorbeeld van die conferenties; als ze nu zouden zeggen: "De heren hebben goed gedineerd en veel gekletst, maar niks gedaan." zou dat op een of andere manier niet erg prettig klinken. Men wil het respect voor de staatslieden hoog houden enerzijds, men wil anderzijds, wel het ietwat hopeloze toch ook uitdrukken en dan komt men dus tot de uitdrukking zoals ik die zo-even gebruikte.

❖ *Mag ik nog even terug komen op hetgeen u over de statistiek zei?*

Ja, kijk eens, een Bureau voor Statistiek b.v. is een lichaam, dat aan de hand van gemiddelden uit het verleden probeert te komen tot een conclusie omtrent de toekomst. Deze zou gelden, wanneer er niet-variabele waarden genoeg zouden zijn. Maar we weten uit ervaring, dat elke - zelfs de meest vaste waarde op aarde - gevarieerd kan worden en dus afhankelijk is van omstandigheden die niet berekenbaar zijn. Dientengevolge betekent een statistiek in feite het weergeven van een gemiddelde op een zodanige manier, dat het klopt voor een zeer klein percentage van degenen die in dat beeld begrepen worden. Die statistiek is om te beginnen al een leugen over praktisch allen, omdat ze alleen een gemiddelde weergeeft. In de tweede plaats is de statistiek gebaseerd op waarden uit het verleden, d.w.z. dat ze zodra ze wordt toegepast op het heden of de toekomst, in feite incorrect is. Elke beslissing, die daarop wordt genomen en daarbij de veronderstelling tot basis heeft, dat de statistiek juist is, zal een maatregel zijn die achter loopt en als zodanig moeilijk kan komen tot de absolute beheersing van alle feiten. En dan krijgen we de grote paradox, nietwaar, dat men om de toekomst te verbeteren zich, baseert op het verleden en probeert de toekomst gelijk te houden aan het verleden.

❖ *Dat verleden is de enigste methode om op voort te bouwen*

Daar ben ik het graag mee eens, maar nu stel ik dat de prognose van hetgeen op een andere wijze niet te overzien is, ongeveer even juist is als een prognose die wij geven en meestal onjuister. D.w.z., dat een op statistiek gebaseerde prognose een waarschijnlijkheidswaarde heeft van ongeveer 60%, maar dat ze gehanteerd wordt alsof ze een gebruikswaarde heeft van 99%. Het verschil van de 30% kan in de meeste gevallen een beïnvloeding betekenen zowel van de massa als van enkelingen, die dan misschien niet verstandig genoeg zijn, tot het treffen van onjuiste beslissingen in genoemde 30%. En nu weten we uit ervaring, dat men juist aan de hand van deze extrapolatie komt tot maatregelen, die al achterhaald zijn voordat zij in de praktijk hun kracht moeten doen gelden. Dus daarom durf ik te beweren, dat de statistiek wel de bést gebaseerde leugen is, die er op het ogenblik bestaat. Met de statistiek kan ik alles bewijzen wat ik wil op een wijze, die zeer moeilijk te wraken is, omdat ik werk met hypothetische waarden plus gemiddelden en niet met de feitelijke toestand. Wanneer ik voor feitelijk juist aanneem, wanneer men mij dit meldt, dat het woningtekort 35.000 is, dan houd ik geen rekening met het verborgen woningtekort, waarin begrepen de aanwezigheid van

krotten, die als zodanig niet erkend zijn, de eisen van de verkeersnormalisatie, waaraan woningen ten offer zullen vallen, de uitbreiding van vele instanties, waardoor meer kantoorruimte nodig is, die dan meestal wordt gevonden in vroegere woningen, enz. Wanneer ik dus nu stel dat ik er ben als ik 35.000 huizen bouw, dan zal ik tot de ontdekking komen dat ik er nog 40.000 tekortkom.

❖ *Ja, maar de statistiek behoort toch alleen beoordeeld te worden door mensen, die het vak kennen en niet door outsiders die er niets van weten.*

Ja, maar dan ook alleen dóór en vóór insiders. Maar aan dat tweede mankeert het meestal. Maar laten we daar niet te veel over praten want anders gaan we spreken over de juistheid van aan de hand van statistische gegevens getrokken beslissingen.

❖ *Ik wilde alleen maar zeggen dat die statistiek een grote waarde heeft in het tegenwoordig economische bestel en al geef ik toe, dat er verkeerde gevolgtrekkingen uitgetrokken kunnen worden, we kunnen dat toch niet helemaal als een leugen kwalificeren ofschoon ten opzichte van de waarheid, die we geen van allen kennen, dat natuurlijk waar is.*

Ja, akkoord, maar het gaat erom, dat u mijn mening, kent en dan moogt u uw eigene houden. Ik stel nogmaals, dat de extrapolatie van gegevens uit het verleden - wat we dus uiteindelijk krijgen als de kern van de statistiek - nooit in staat is een juiste omschrijving te krijgen van het heden. Ten tweede, dat statistiek bruikbaar is in geval van toevalsrekening met een zeer groot aantal kansen. Een verzekeringsbedrijf b.v. kan met 100.000, of 200.000 verzekerden tot een aardige benadering van een gemiddeld aantal van overlijdensgevallen, ziektegevallen e.d. komen, maar dat geldt al niet. meer als men maar te maken heeft met 10.000. Verder wil ik opmerken, dat de statistiek gevaarlijker wordt, naarmate zij tendensen vaststelt. Wanneer de statistiek gebruikt wordt om tendensen vast te stellen n.l. zien wij een ontwikkeling uit het verleden aan als rechtlijnig verder gaand. Ook deskundigen maken deze fouten te veel en juist dóór het maken van die fout en zit Nederland op het ogenblik met een steeds toenemend verkeersprobleem. Op grond van verkeerde berekeningen zullen kostbare verkeersvoorzieningen worden getroffen in grote steden die uiteindelijk geen zin meer hebben. Nu zullen er zeker op het ogenblik fouten blijken in radio- en televisiebestel. Nu noem ik maar een paar punten en op grond daarvan wordt u ook belast met een vaststaand tekort op de begroting, dat dan plotseling veel minder blijkt ofwel u krijgt een kleine fooi die u elders dubbel moet betalen, omdat men heeft uitgerekend met behulp van de statistiek dat de behoefte zo en zo groot moet zijn, terwijl men daarbij uit het oog verliest, dat de behoefte zich aan de mogelijkheden moet aanpassen en niet aan de wensen van enkelingen.

❖ *Het bewijs daarvan is de A.O.W.*

U bedoelt wat arme ouderen wensen?

❖ *Men heeft toen een statistiek gemaakt en nu blijkt dat het gemiddelde veel te hoog gelegen heeft.*

Ja. Laten we die statistiek nu maar afsluiten. We hebben dus vastgesteld dat ze in zekere zin en over een grote menigte genomen, een redelijk nut kan hebben, maar dat ze over het algemeen een groot gevaar betekent, zodra ze als argumentatie wordt gebruikt.

❖ *U zegt, dat er nu niemand schrijven kan, dus zijn gedachten niet duidelijk voor een ander kan neerschrijven. U noemt als voorbeeld de hedendaagse journalistiek. Maar wat vindt u van de moderne schrijvers zoals, Simon Vinkenoog, Hugo Claus, Anna Blaman, Marnix Gijsen?*

Dit zijn mensen, die in hun onvermogen om hun werkelijk denken uit te drukken op een vaak indrukwekkende wijze als een kat om de hete brij heen dansen. U vraagt mijn mening, ik geef ze hier. Ik heb niet gezegd, dat men geen literatoren bezit in deze tijd, alleen dat men de "kunst van het schrijven" verlerd is. En wel omdat men soms hopeloos zoekt naar vernieuwing, hopeloos zoekt naar de humor zelfs van het leven, zoals sommigen doen, zonder in staat te zijn daarbij het werkelijke leven te benaderen. Vestdijk b.v. schrijft geláden met symboliek, werken waarin vooral in de látere tijd, getracht wordt een zeker realisme naar voren te brengen, maar waarin steeds de werkelijkheid zó vertekend wordt, dat hieruit hoogstens de problematiek van de schrijver kan worden begrepen, zonder dat ze verklaarbaar wordt uit de geschapen beelden. Een dubbele onduidelijkheid. Blaman: precies hetzelfde. Vinkenoog ken ik niet goed genoeg om daar direct een volledig oordeel over te geven, maar ik neem aan, dat hij, als de meeste modernen, aan het zelfde zal lijden.

En nu wil ik nog iets opmerken. Wij zien, dat in de moderne tijd helaas velen proberen te komen tot wat ik zou willen noemen "het naar beneden schrijven voor de massa". Bewust of onbewust zullen vele modernen trachten in hun wijze van formuleren af te dalen tot wat zij menen dat het peil der massa is, in plaats van eisen aan de massa te stellen en deze zo tot zich op te heffen. De eisen, die gesteld worden, zijn van een - om een woord te stelen van een recent publicist - van een literaturreluurse tendens, die zoveel mogelijk met éénlettergrepige woorden worden uitgedrukt. De sfeer, die wordt geschapen, is niet die van een reëel bestaand probleem, maar eerder die van een hypothetisch probleem, dat ver van de innerlijke werkelijkheid van de doorsnee-mens verwijderd ligt; dat verder - zoals we kunnen nagaan - er nooit een directe uitdrukking is van de persoonlijkheid van de kunstenaar. Op het ogenblik stamelt de moderne literatuur, ze spréékt niet, laat staan dat ze zingt. Ze vormt het begin - misschien - van een nieuwe poging tot uitdrukking waarin de mens wél zal leren schrijven, waarin het woord weer zingen kan. Maar ik geloof dat dit op het ógenblik nog niet zover is. Ik hoop, dat ik niemand met dit oordeel heb gekwetst. Het is mijn eerlijke overtuiging en als u het niet met me eens bent allá, dan gaat u naar Vinkenoog of naar Blaman en Vestdijk toe en zegt: "Nou, ik heb zoveel kwatsch en kolder gehoord over jullie modernen, dat ik wel geloof, dat ik je eens moet zeggen, dat je 't goed hebt gedaan naar mýjn idee." Dan heeft tenminste de schrijver of schrijfster ook nog wat aan je!

❖ *En de tachtigers?*

In de tachtigers vinden we soms ook reeds 'n zingen, waarin de werkelijke melodie ten gronde gaat. Zo kan ik b.v. zeggen dat terwijl Couperus me soms zeer stimuleert, door de sfeer, die hij schept, hij aan de andere kant de idee weglaat.

❖ *Hoe bedoelt u dat?*

Er zijn dus werken van Couperus, waarin je de sfeer van een bepaald milieu kunt proeven. Maar wat zich in dat milieu afspeelt en beweegt, dat geeft eerder het idee van een kunstig poppenspel dan van een spel van mensen. De problemen zijn uitermate kundig en kunstig geconstrueerd, maar je kunt eigenlijk niet helemaal met de figuren meeleven. Toch heeft hij ook wel dingen geschreven, zelfs in de ridderstijl, die wél zingen. En dan b.v. van Eeden, die het ene ogenblik werkelijk wonderbaarlijk schrijft met de fantasie waardoor door het beeld een reeks ideeën en gedachten in je gaan leven, die veel verder grijpen dan de schrijver ooit heeft neergelegd. Een ander ogenblik staat ook hij stom en dan schrijft hij wel mooi, maar het is toch net alsof er iets van het natuurlijke weg is. De constructie is niet eens te proeven. Nu moet u maar zó denken: met schrijven is het net als met zien. Wat heeft u eraan als u een aardig toiletje ziet en het wordt gedragen door een geraamte? En wat heb je eraan wanneer je wel niet het geraamte ziet, maar alles zó ónverhuld is, dat het verblindt tegen de bedoeling. Ook dat heeft geen zin. Dus we moeten werkelijk iets hebben, waarin de idee plus de wijze waarop de idee wordt uitgedrukt samenvloeit. En dat is erg moeilijk. Degenen die de literatuur hebben willen vernieuwen hebben ook hun fouten gehad. En een van de grootste fouten van degenen die zich schrijvers noemen is heel vaak, dat ze overgaan tot een wereldvreemd vakjargon, waarin ze proberen hun afstand van en hun verhevenheid boven de massa voor zichzelf te rechtvaardigen, zonder daarbij hun eigen problemen te herkennen. Schrijven, mijne vrienden, werkelijk schrijven, dat houdt voor mij in een zekere mate van zelfkennis plus een grote mate van zelfuitdrukking. Een zelfuitdrukking die in beelden en sfeer wordt weergegeven. Als u een goed boek leest, een werkelijk goed boek, dan beleeft u niet het boek, maar dan beleeft u a.h.w. de schrijver. Weet u wie er soms in enkele, ik zou zeggen, experimenten toe komt? Albert Helman. Die bereikt dat soms. Dat zijn mensen, die eventjes iets van de werkelijkheid doorlaten dringen. Een ander: Ben Traver. Die heeft ook onder zijn vele boeken er één geschreven, waarin een énkél moment zijn eigen wezen naar voren komt. En dat is n.l. het fragment van "Dodenschip" waarin hij pas aan boord komt en zijn verhouding tot die nieuwe omgeving veststelt. Dat is een onbewust geschreven ogenblik van waarheid. Maar juist daardoor veelzeggend en krachtig.

❖ *Mag ik nog even iets vragen? Hoe komt het, dat we zo dikwijls zien, dat een schrijver één werk schrijft, dat werkelijk subliem is en dan later niets meer?*

Omdat veel mensen maar één ding te zeggen hebben en niet meer. Om een subliem werk te schrijven, moet je wat te zeggen hebben. Om wat te zeggen te hebben moet er iets in je leven. Veel schrijvers herhalen zich steeds. Herhaling wordt tot verveling, ook voor jezelf. Als die spontaniteit en die begeestering, waarmee de schrijver - bewust of onbewust - zijn eigen denken, zijn eigen beleven etaleert in een boekwerk wegvallen is de geest, het leven eruit.

Dan kan men het misschien nog in de vakbladen ophemelen, maar dan is er één vonnis geveld dat altijd zuiver is. Dat is dit, na 50 jaar leest niemand het meer. Degenen, die iets te zeggen hebben, zeggen het vaak, op een verduveld eigenaardige manier. B.v. Vondel, Vondel is een traditie, natuurlijk, maar waar heeft Vondel eigenlijk zijn betekenis aan te danken? Aan zijn zoetvloeiende verzen? Zeker, hij beheerst de taal. Zijn zeggingskracht is zeer groot, maar het is zijn innerlijke revolutie, die hem vaak ook heden nog betekenis geeft. Geer dan het schoon klinken van zijn verzen. En dat is precies hetzelfde bij Shakespeaere met zijn bewust wreed beroep op de volkskunst en gelijktijdig zijn taalbeheersing. Iets van het medogenloze steeds weer tot uiting breng, waardoor die ook nu nog geldt. Nu noem ik een paar van de groteren. Hetzelfde geldt voor Goethe. Goethe, die in één meesterwerk eigenlijk, de Faust, een oude volksage maakt tot een vertelsel, waarin hij zijn eigen wezen ook volksvatbaar uitdrukt. En dan gaat het niet om de mooie verzen, maar het gaat om hetgeen erin ligt, de idee, de zeggenschap, de zelfonthulling. Waar hij verder gaat, b.v. in zijn Vormenleer, delen van zijn inwijding gaat vertellen, vindt hij al veel minder interesse. En zo kunnen we doorgaan.

❖ *Welk verband bestaat er tussen een volk en het lettertype dat het gebruikt? Of bestaat er geen verband?*

In de oude tijd bestond het verband natuurlijk wel. In de oude tijd werd n.l. het lettertype grotendeels bepaald door de gebruiksvormen binnen een bepaald gebied. Dat was dus niet altijd alleen een bepaald taalgebied, want een bepaald lettertype kon door meer dan een volk worden gebruikt. Maar naarmate men verder komt in zijn vrijheid tot uitdrukking, vinden we ook dat de specialisatie wegvalt. Op den duur blijft alleen de overlevering van belang. En dan valt ons wél dit op: naarmate het volk chauvinistischer is zal het trachten enkele persoonlijke elementen te handhaven. Zo is b.v. typisch. een Duitser zal van heel veel van zijn persoonlijk en Gotisch schrift afstand doen, maar één ding zal hij haast altijd vasthouden en dat is de Duitse **z**. Op den duur gaat die specialisatie teloor. Als we de alfabetvorm zien van de Russen, dan valt ons op, dat ook hier weer bepaalde "tekens" voorkomen, die gereproduceerd worden ook bij het schrijven van Latijns schrift. En dát zijn eigenschapskenmerken, die een zekere volksaard weergeven. Maar als je het geheel beziet, dan is het eerder de groei, de overlevering. In de tijd dat het alleen de ingewijden aanging, kón een lettertype de uitdrukking zijn van de groep, van het genootschap, van de stam. Maar naarmate het schrift meer algemeen verbreid raakt is het minder makkelijk daaraan bepaalde beperkingen toe te voegen. Op den duur wordt de invloed van het onderricht de belangrijkste factor. Daar waar het onderricht hoofdzakelijk kloosteronderricht is geweest, zal een gotische lettervorm langer blijven dan de simpeler Latijnse vorm, maar op de duur zal altijd de eenvoudigste vorm de overhand krijgen, omdat n.l. de behoefte van het grootste gemiddelde is: een zo eenvoudig mogelijk leren voor lezen en schrijven gelijkelijk te bereiken.

Het toepassen van lettertypes - zoals bij het drukken - is in vele gevallen weer afhankelijk van de behoefte aan de mens een nieuwe "blik" op de pagina te geven en een illusie te geven van ruimte en daardoor b.v. een gemakkelijker leesbaarheid. Het is een aanpassing aan de leesgewoonte van een gemiddelde op een meestal kunstzinnige wijze. Maar laat ons niet vergeten, dat die lettervormen in feite weinig van elkaar verschillen. Het zijn kleine details, die een indruk kunnen wijzigen, maar het zijn niet meer absoluut verschillende schrifttypen. En dan zien we hier ook weer - wat ik over de schrijvers heb gezegd, zien we n.l. in de boekdrukkunst ook - dat men soms omwille van het nieuwe, lettertypen gaat gebruiken, die eigenlijk niet praktisch zijn. Terwijl men daardoor een schijn van moderniteit, van buitengewoon juiste vormgeving wékt, die in feite niet aanwezig is. Ik geef toe, dat in enkele gevallen het gebruik van verschillende lettertypen wel zin heeft. Ik denk hier b.v. aan gedichtenbundels, waarbij de indeling van het geschrevene tezamen met het gebruikte lettertype onwillekeurig de vaak betrekkelijk korte verzen of coupletten met een bepaalde sfeer omgeeft die mede bepalend is voor de totaal indruk die ze op ons maken. En wat dat betreft, houdt u zich maar eens bezig met *Lerikanlaria*. Dan heeft u weer eens iets bijzonders en daar kunt u zien hoe op een heel aardige manier de bladindeling en dergelijke gebruikt is om bijzondere suggesties te geven, waarbij ik overigens nog op zou willen merken, dat, zover ik hier iets van heb kunnen bemerken, de vaak gezochte humor niet zo daverend is, maar dat het de totale indruk is, waardoor men elke keer tot applaudisseren bewogen wordt. Zoals veel mensen een revue zien, die niets zegt en klappen omdat er voldoende blote benen op het toneel staan.

❖ *Wanneer kwamen de eerste kranten uit in Rome of in Parijs, enz.? U noemt zo weinig jaartallen.*

Ja, ik zal u ook vertellen waarom. Het jaartal is de vloek van de geschiedenis, omdat het een ontwikkeling fixeert op een enkel punt. Om maar eens een voorbeeld te geven: de eerste z.g. gesproken krant in Rome, stamt ongeveer uit 200 v. Chr. De eerste geschreven krant uit rond 40 v. Chr. Dat is wel zeker. D.w.z. dat er voor dien tijd ook incidentele bulletins geschreven werden, maar dat dus niet regelmatig een - zij het summier - overzicht van belangrijke mededelingen op schrift werd rondgezonden. Men kende toen eerst de z.g. spreekslaaf, meestal een tempelslaaf, die tegen betaling van een paar robolen(?) het nieuws, voor het gezin kwam reciteren en wel elke dag weer opnieuw. Je kon je zelfs nog op een extra-editie ook abonneren. Maar daarna kwam dus het gebruik in zwang vooral bij de patriciërs om bepaalde voorschriften op schrift vast te laten leggen - bepaalde mededelingen, die voor Rome belangrijk waren zoals aankondigingen van spelen en partijen - en die dan door een eigen huisslaaf, meestal gelijk de tutor de onderwijzer, van de kinderen, te doen reciteren op de ogenblikken, dat de heer des huizes of zijn oudere familieleden daar behoefte aan hadden. Dat ligt ongeveer 40 v. Chr. Wat betreft Parijs, moeten we heel erg voorzichtig zijn. Er heeft n.l. een handgeschreven pamflet bestaan, dat circuleerde in de jaren 920-930. Daarna zien we in Parijs geschreven pamfletten rondgaan al in 1470 en er zijn er enkele bij die dagelijks worden afgeleverd door enkele publieke schrijvers worden gekopieerd en verder gedistribueerd. Ik vraag me af of we hier van een dagblad mogen spreken; ik meen van wel, zij het een zeer summier. Van meer regelmatige aard zijn de primitieve drukken, die rond 1600 worden verspreid. Wederom eerder een soort beursbericht. Echter niet alleen een soort beursbericht; het houdt zich o.a. bezig met gebeurtenissen aan het hof. Bepaalde handelskoersen worden vermeld en dan heel veel een soort advertenties van de dametjes, die in de Colonnade van het Grand Palais wonen. Dat waren dames, die niet zozeer een laagstaand beroep uitoefenden - het was meer de "mode" en ook heel duur meestal - maar toch wel te vergelijken met de bewoners van de "rode-licht-colonne" die je hier soms gevestigd ziet. In 1712 is men begonnen met een reeks geschriften waarin al die adressen werden opgesomd. Maar dat was een driemaandelijks tijdschrift, geen dagbericht. In die tijd bestonden er echter wel dagelijks uitkomende pamfletten, die heel vaak mede van politieke geaardheid waren. Zo is b.v. bekend dat in 1696 al een publicatie verschijnt, die zich "Eelareut" noemt, en waarin voortdurend getracht wordt duidelijk te maken hoe men wordt opgelicht. Het is dan ook vermeldenswaard, dat in twaalf jaar zeven maal de pers waarop deze dingen werden gedrukt in puin werd geslagen en dat vele van de drukkers en schrijvers de dood vonden. Dit dus om een beeld te geven van wat er in Parijs allemaal was. In Berlijn b.v. een betrekkelijk onbelangrijk stadje toen, maar centraal gelegen aan een reeks van handelswegen, vinden we de beursberichten van Frankfurt. Rond 1520 worden die daar geregeld, meestal per 2 of 3 dagen, uitgegeven. Het zijn natuurlijk nog geen dagbladen. Zo bestond er ook in Nederland een niet geregeld uitkomend blad; "De Goede Tijdinge". Daarvan werd door de volksmond vaak gezegd: "De Goede Tijdinge, is al misleidinge", (omdat vele van de berichten zo mooi versierd werden) dat niemand precies uit kon vinden wat eigenlijk de waarheid was. Opmerkelijk was dit blad door zijn stijl van adverteren. De pachter N.N. van de Hofrij .... (naam) maakt bekend, dan hij af morgen op de Groenplaats is met ene verzameling zeer schone en gevette en gemeste kapoenen tegen den billijken prijs van 1 tot 2 stuiver. (Nee, niet per stuk, maar per serie.) Die stuiver was toen nog wat waard. Toen kon je voor een stuiver meer krijgen dan tegenwoordig voor f 25.-- soms.

Of:

Den Dokter-Sinjeur (naam) gepraktiseerd hebbende aan de hoven (en dan volgt de gehele bekende vorstelijke familie) heeft zijne in trek genomen in het stedelijke hotel De Doelen (b.v.) en zal aldaar eene zittinge houden ter genezing van allen die lijdende zijn aan .... (en dan volgt een stel kwalen.)

En dan moet je weten dat de dokter die hoven alleen maar uit de verte had gezien, en zijn genezing voornamelijk gebaseerd was op aderslaten, in het bijzonder van de beurzen.

❖ *(Noemt u eens een jaartal van die Goede Tijdinge?)*

Die krant is o.m. uitgekomen in 1623. In 1648 geeft het een uitvoerig verslag van de vredesverhandelingen en hij verschijnt bij tussenpozen tot 1760 toe. Allemaal bij benadering hoor. Het kan wel dat er een paar jaar voordien een verschenen is en dat er een paar jaar later nog een verschenen is. Van de data, die ik noem, ben ik dan nog tamelijk zeker.

- ❖ *Vindt u dat het verschil uitmaakt voor de persoon zelf of hij zich schriftelijk dan wel mondeling in woorden uit?*

Ja zeker. Een schriftelijke uiting vraagt meer overweging. Veel dat er met het mondje zo gemakkelijk wordt uitgesproken kan in schrift beter en juist worden uitgedrukt en vaak ook veel beter in zijn volle betekenis gerealiseerd dan mondeling uitgesproken. Ik geef toe dat er mensen zijn, die zeer overlegd kunnen spreken, maar over het algemeen zien we dat degene die schrijft juist door de moeite van het schrijven een grotere graad van duidelijkheid en perfectie zal kunnen bereiken. Dat is niet alleen belangrijk voor degene die je iets meedeelt, maar ook voor jezelf. Wat je in schrift voor je hebt liggen is over het algemeen iets waar je langer over na denkt, wat je juist gaat formuleren. Het zoeken naar perfectie is bij het geschreven woord eenvoudiger mogelijk en ook meer gebruikelijk dan bij het gesproken woord.

- ❖ *En de magie van het geluid dan, die een spreker bewust kan benutten om tot de toehoorders door te dringen? Speelt niet een belangrijke rol het vermogen van de lezer die toch een zekere mate van rijpheid moet bezitten om dat gene duidelijk te doen worden, wat een schrijver bedoelt?*

Dat geef ik direct toe. M.a.w. een schrijver kan alleen verwachten verstaan te worden door hen, die tenminste bij benadering het peil van zijn denken hebben bereikt. Maar u heeft het hier over de magie van het gesproken woord. Mag ik u erop wijzen dat het eenvoudiger is - dus wanneer je het werk zelf moet doen - om je in schrift uit te drukken met een zekere perfectie, dan om met de magie van het woord te werken. Dit laatste vereist een perfecte beheersing van het woord; een kennis en begrip van klank en betekenis; het samenvoegen der delen in het gewenste ritme, teneinde de gewenste impressie te doen ontstaan.

- ❖ *Het metrum.....*

Ja, maar, het typische is dat de nadruk op het metrum in het geschreven woord vaak sterker wordt dan in het gesproken woord. Kijk eens, wanneer ik spreek kan ik met mijn stembuiging met het woord doen, wat ik bij het schrijven met het woord zélf moet doen. Als Gezelle gaat schrijven.. L a n g z a a m t r e k t d e z w a r t e w a g e n d o o r d e s t i l l e s t r a t e n h e e n. Ik leg die nadruk nu niet zoals het hoort bij een voordracht en geef dit ook in druk een metrum, een ritme, dat ook door de klank stemming wekt, alleen bij het lezen, bij het begrip al. Maar dat behoeft ik helemaal niet te doen wanneer ik ga spreken. Dan behoeft ik helemaal niet met dat metrum zoveel rekening te houden, dan kan ik dat improviserende, mits mijn dictie juist blijft, zo, doen als ik wil en dan kan ik de beursberichten voordragen op een manier, dat zij een dramatische lyriek worden. Dus ik bedoel: dat metrum moeten wij vooral als belangrijk zien in een poging om de magie van het woordvast te leggen op papier en dat is dan de dichtkunst. Ook hier is het metrum echter geen wet, maar een instrument. Laten we dat er ook nog bij onthouden.

- ❖ *Dan is nog zeer belangrijk de kunst van het woordgebruik namelijk waarbij op het juiste ogenblik de juiste indruk wordt gewekt.*

Ja, en dat is natuurlijk weer erg belangrijk wanneer ik obsessies wil verwekken, een slogan, een slagzin. Dat is eigenlijk ook niets anders dan een mantel. Een mantel is ook een slagzin, alleen op ander gebied. Of ik het nu heb over het "kleinood in de Lotusbloem", of alleen maar over "Omo wast wit", in beide gevallen heb ik iets, dat door zijn betekenis, zijn aantrekkingskracht, kan obsederen en dat daardoor blijft hangen. Dat is nu de somatiek, dat is het beroep op onderbewust waarden, associaties van woordbeelden en woordklank, met daarbij als toegift de woordbetekenis. Vandaar dat reclame soms verduveld gevaarlijk kan zijn, wanneer deze semantiek, de magische achtergrond eigenlijk, onbeheerst wordt toegepast.

- ❖ *Waarom noemde u niet een werkelijk voorbeeld van samenvoegen van enige symbolen tot een nieuw idee? Dat naar aanleiding van a en p tot aap.*

Een werkelijk symbool te vinden is betrekkelijk moeilijk, omdat ik het zo moeilijk illustreren kan. Ik gebruik hier bij voorbaat zeer eenvoudige beelden. Maar ik kan u wel een ander voorbeeld geven, ofschoon - als u, me het niet kwalijk neemt - ik geloof dat ik in mijn opmerking omtrent het Chinese schrift al voorbeelden te over had gegeven. Maar goed. Een rondje naar beneden toe: een wolk; een rondje naar boven toe: aarde. Verenig die twee boven elkaar en trek er een rechte streep tussen: regen. Daar heeft u dan een samenvoeging, die een totaal nieuw idee geeft en die uit het beeld voortvloeit. Een ander voorbeeld: Anubis, de jakhals, kan dood betekenen, maar dood plus water kan worden gebruikt en wordt ook

gebruikt - in de tijd van het verenigd Rijk al omstreeks 2400 v. Chr. - als symbool voor overstroming. Dus een Anubis-teken plus een waterteken wordt gebruikt voor overstroming. Een vierkant wordt soms gebruikt als aanduiding van grens, ook wel muur. Gevuld met water wordt het vijver. Daar heeft u dus een paar bestaande combinaties, die geloof ik dan nu toch wel voldoende zijn.

❖ *Wat denkt u van de taal van het boek Job en van het Hooglied naar aanleiding van wat u gezegd heeft, dat in de oudheid vaak de poëzie ontbrak?*

De poëzie van het Hooglied is onloochenbaar. We hebben hier niet in de eerste plaats te maken - zoals men denkt - met een vergeestelijkte versie. Dit was in zijn tijd een normale reeks van uitdrukkingen zoals die vaak in de hofmakerij werden gebruikt. En wij kunnen bij het lezen van dat Lied op de juiste wijze, zien, dat we hier hebben te maken met liefdeslyriek. Het behoort tot de meer nabije oudheid. In diezelfde periode overigens treden ook elders goede liefdesdichters op. In het Assyrisch rijk, in Babylon, kende men ook liefdesgedichten van grote waarde en zien we soms bij de poging om een verhaal weer te geven, een zeggingskracht die literatuur is. Denk maar aan het verhaal van de zwerftocht van die voorganger van Noë. Daar is een beschrijving - vooral tegen het einde van dat lied, zoals het thans in handen is - van het ingaan van het duister dal, die we ook poëzie kunnen noemen. Wat betreft het boek Job: dit is steeds gereconstrueerd. D.w.z. dat het in zijn huidige vorm stamt, van ongeveer 700 - 600 v. Chr. Het heeft dan ook zeker enige betekenis, maar het is de vertaling, die de lyriek eraan heeft toegevoegd. Wat dat betreft is het misschien aardig op te merken, dat b.v. de mooiste Bijbelvertaling onder Jacobus II is gemaakt in Engeland. Deze is zó dichterbij en schoon van taal, dat men niet kan nalaten de vertaling op zichzelf een kunstwerk te noemen. Het is jammer, dat door de kunstigheid hier en daar een onjuistheid is ingeslopen. Wij kunnen dit in vele vertalingen vinden. Het is het herscheppen vaak, dat hier de dichterbijke waarde aanmerkelijk vergroot. En wat dit betreft is het misschien ook goed erop te wijzen, dat in de laatste vertaling, dus niet de Statenvertaling, ook het Hooglied dichter komt tot zijn oorspronkelijke betekenis van liefdeslied.

❖ *De Griekse drama's werden toch meer als uitbeeldingsstof gebruikt?*

Ja, u moet niet vergeten het Griekse drama op zichzelf en ook het Griekse heldendicht bereiken soms een zeer grote hoogte. Maar dit gebeurt naar verhouding betrekkelijk zelden. Een belangrijk deel van het z.g. Griekse drama is in de eerste plaats "feeling voor effecten". Dat wil zeggen dat de Grieken binnen hun methode van acteren, dus met cothurnen en maskers, en hun mogelijkheid tot uitdrukking - o.a. in plaats van decoren vaak rijen op de achtergrond - kwamen tot een zo effectvolle uitbeelding als maar mogelijk is. En heel vaak zijn de vertalingen m.i. schoner dan de oorspronkelijke versies. Men kan daar natuurlijk over van mening verschillen. Er zijn zeer zeker Griekse verzen die een zeer grote hoogte kunnen bereiken, dat geef ik graag toe. O.a. in de Odyssee en de beschrijving van de Trojaanse oorlog. Toch over het algemeen genomen, hebben wij hier vaak eerder te maken met een constructie waaraan het verhaal wordt opgehangen, dan, met een doorleefd zijn. Enkele keren vind, je ineens zo'n deel en dan zeg je: "Ja, dat moet voor die dichter geleefd hebben, dat moet hij gekend hebben, dat moet in hemzelf bestaan". Per slot van rekening - u moet mij niet kwalijk nemen - schrijven vind ik niet alleen maar iets opbouwen. O, we kunnen zeker een recept geven voor het schrijven van een aardig verhaal, dat is helemaal geen kunst. En, dan kunnen we ook nog vertellen hoe je het literair of populair kunt maken. Oók dat kan met een truc gedaan worden. Iemand, die de trucs vergeten is, zal misschien later geïmponeerd worden, omdat hij in die tijd zelf niet door kan dringen. Maar pas wanneer de kunstenaar zelf tenminste .... ja hoe moet ik dat zeggen? Wanneer er een ziel ligt in dat geschrevene, eerst dan is het werkelijk geschreven en niet alleen het op tekenen van een constructie.

❖ *Maar daarom vroeg ik juist naar het boek "Job".*

Inderdaad. En nu zeg ik u dus ook: het boek Job heeft men langzaam maar zeker verheven tot iets groots. Dat is trouwens ook met Jesaja het geval en vooral de strofen van Jesaja II zijn in hun vertaling buitengewoon fraai. Dat wil echter niet zeggen, dat zij dat altijd geweest zijn.

❖ *Is dat het gevolg van betere woordbeheersing of poëtische zin of word de werkelijke inhoud hier beter tot uiting gebracht?*

Nee, dat komt doordat men later vaak dingen interpreteert uit het oorspronkelijke, die er niet in lagen. En dus de ziel bláást in een constructie die ze op zichzelf niet bezat.

❖ *Hoe geschiedde voor de toepassing van de boekdrukkunst de vermenigvuldiging of werd deze tot het uiterste beperkt?*

Ja, dat is nu een vraag over het antwoord waarop je van mening kunt verschillen. De boekdrukkunst was al heel vroeg uitgevonden, zodat b.v. van 1500 v Chr. tot 800 na Chr. een reeks gedrukte literatuur is uitgegeven in China. Toch was het daar de gewoonte om de klassieken te schrijven. Wat betreft de methode in Egypte: daar werden bepaalde boeken en werken vermenigvuldigd in tempelschrijverijen. Daar was het systeem vaak zo, dat een slaaf niets anders had te doen dan een bepaalde reeks van een rol, een bepaalde reeks schrifttekens te reproduceren. Dan gaf men het werk door aan een ander die verder ging.

In Rome was de reproductie - eigenaardig genoeg - eveneens in handen van de Isis-priesters, dus van buitenlandse priesters. Men kende daar een schrijfschool, waarin soms 50 tot 60 slaven gelijk bezig waren met het opschrijven van één en hetzelfde. In de latere perioden geschiedde het overschrijven meestal in kloosters. Hier was niet meer sprake van schrijfscholen. Wel bestond een differentiatie tussen schrijvers. Zoals de meesters van de middeleeuwen vaak de grote lijnen opzetten en bepaalde details door anderen lieten aanvullen, kende men in de kloosters hoofdbladschrijvers en z.g. bijschrijvers. De niet-verluchte geschriften werden door bijschrijvers voortgebracht aan de hand van een voorbeeld, dat gedichteerd werd door een abt of iemand anders. Dat gold ook voor de geschriften van regeringen, die in het begin steeds door priesters werden geschreven. De mooi verluchte bijbels, die we kennen - zo van 1200-1400 af; het ligt eraan uit welke buurt hij op komt duiken - zij kunstwerken. Zij worden gemaakt door mensen, die hun leven daaraan wijden en die soms jaren deden over één enkele bijbel. Hier is dus geen sprake van een massareproductie. Toch werden er ook wel goedkopere en eenvoudiger versies afgeschreven. De prijs van boeken was prohibitief en dit verhoed dat iemand die niet rijk was een boek in handen kreeg. Eenvoudige geschriften gingen, over het algemeen, rond en werden vaak uitgeleend of door de eigenaars tegen vergoeding voorgelezen. Geschriften van belang, werden vaak wel met de hand gereproduceerd zoals kaarten, delen van routen en reisbeschrijvingen. Dat is toch wel voldoende om u er een klein beeld van te vormen.

❖ *Die ideeën van Sophocles en die schrijvers worden dus door schrijvers. Slavenschrijvers.*

Ja. Slavenschrijfscholen. Dat is heel vaak allemaal een kwestie van dictaat geweest. Ook de Grieken hadden zoals u weet speciale schrijfscholen. En die vinden we ook nog in de Cyprische beschaving; Thyrus, overal eigenlijk.

❖ *Was toen het Griekse alfabet net als tegenwoordig?*

Dat zal ik moeten nagaan ..... Ja, het Griekse alfabet had toen dezelfde mogelijkheden van heden, zij het dat sommige tekens niet volledig werden geschreven als in de latere tijd. Dus er komen schrijfvarianten voor. Het aantal lettertekens is ongeveer gelijk.

❖ *Kende het Joodse volk ten tijde van Jezus het Romeinse schrift? Ik vraag dat naar aanleiding van wat boven het kruis van Jezus werd aangebracht n.l. INRI. Jezus Nazarener Rex Judeorum. Zo niet, waarom deze spottende uitlating, als het volk deze niet begreep? Of is dit opschrift een verschijnsel van later?*

De Joden vormen een volkje, dat ontzettend veel gereisd heeft. En als men er nu rekening mee houdt, dat in de tijd van Jezus dood er al een hele wijk in Rome was, die een soort Ghetto vormde, dan is wel na te gaan, dat de Joden het Romeinse schrift - zeker in de handeldrijvende stad - moesten kennen. Even goed als velen van hen het Griekse schrift beheersten en zelfs andere schriftsoorten.

Er is een tijd geweest, dat b.v. een stad als Tarsus een handelsstad zonder gelijke was. Als u zich de positie van het Joods gebied voor ogen stelt, dan zult u zien, dat het ligt op een punt waar karavanen uit Afrika, uit Azië en uit Europa elkaar kunnen treffen. Het zal dus duidelijk zijn, dat een dergelijke handeldrijvende natie menige schriftsoort buiten de eigen kende. Het gewone volk echter leerde in het algemeen in de eerste plaats het Joodse schrift. Het idee van de Shule, het onderricht dat in de Synagogen werd gegeven, is al oud, van vóór Jezus' tijd. Het stamt uit de tijd van de koningen. Het verzet tegen een dergelijk inschrift is duidelijk. Jezus was een Joodse misdadiger voor een Joodse zonde gekruisigd. En die Romeinen hadden de brutaliteit om een honend opschrift op het kruis te zetten en dan nog wel in hun eigen stijl en letters. Dat ze toen niet precies zo getekend werden als u ze op het ogenblik op een goedkoop kruisbeeld ziet, zal wel duidelijk zijn. Overigens is het ook de moeite waard om na te

gaan, dat deze tekens wanneer ze een ietsje gewijzigd worden in verdikking of verdunning, ontzettend veel lijken op bepaalde Joodse tekens. B.v. de N van de INRI, kan worden vergeleken met een Joods letterteken, dat ook als Godsnaam kan worden gebruikt. En ik denk, dat het er zelfs ook nog wat mee te maken heeft. Dat een dergelijke hatelijkheid is voorgekomen, mag niemand verwonderen, want de Romeinen hadden zwaar de p... aan de Joden. Dat is begrijpelijk ook want, de Joden waren - zoals dat heette - slaafs en agressief tegelijk. Zij trachtten omkoperij te gebruiken en misbruikten hun invloed in Rome vaak om voordelen te bereiken, die ten koste van de Romeinse bezettingsmacht ging.

❖ *In dat opschrift wel authentiek?*

Ja, het is wel authentiek. Wat dat betreft moet u het ze niet kwalijk nemen hoor. Maar de Romeinen vonden het ook veel te leuk om eens te pesten, vooral als ze zelf zo gepest waren. Die Pilatus was al een paar keer uit zijn bed gehaald voor dat geval.

❖ *Nee ik vraag het juist daarom, omdat ik dacht dat ze een bepaalde inhoud wilden geven aan bepaalde riten.*

Ja. Het geschrift en de inhoud zijn in ieder geval authentiek.

❖ *Ligt het aan verstandelijke ontwikkeling of aan de innerlijke ontwikkeling dat men zich goed of slecht kan uitdrukken?*

Natuurlijk is er een zekere ontwikkeling voor nodig om schrijven te leren. Maar het eigenaardige is, dat zeer eenvoudige mensen soms een beeldend vermogen hebben wanneer ze iets neerschrijven, dat menig meer ontwikkelde, in de zin van cultuur, mist. De uitdrukkingwijze kan soms zo heerlijk primitief en gelijktijdig veelzeggend zijn. Wat zou u zeggen van een neger, die vertelt dat hij zich gelukkig voelt op het ogenblik dat hij zich "aan de buitenkant van een goed maal bevindt?" Het is misschien wat primitief uitgedrukt, maar de zegkracht is er. De wijze van uitdrukken ligt niet in de eerste plaats aan de beschaving maar aan het voorstellingsvermogen dat men heeft, waardoor men zijn eigen gevoelens in voorstellingen die ook een ander kunnen roeren, weet weer te geven.

❖ *Daar moet men toch wel een zekere capaciteit voor hebben?*

Zeker. Maar die capaciteit kunnen we misschien met een "geestelijk rijp zijn" aanduiden, maar zeker niet met een "beschaafd zijn", een veel geleerd hebben.

❖ *Noemt u humor ook een geestelijk bezit?*

Voor iemand, die geestelijk verder wil komen, een onontbeerlijk geestelijk bezit.

❖ *Want juist geestelijke dingen komen in een humoristische slagzinnen voor. De juiste uitdrukking met weinig woorden.*

Vergeet u één ding niet: de humorist is een man, die het kortschrift der menselijke fouten hanteert. Hij weet met vijf woorden iets duidelijk te maken, waar een ander een boekdeel voor nodig heeft. En hij weet te zorgen, dat je het voelt ook. En dat noem ik nu grootheid in de beheersing van taal. Neem onze vriend Henri. Als hij schrijver zou zijn geweest, zou hij ongetwijfeld, naar mijn idee, een groot schrijver zijn geweest. Niet in de veelheid, maar in de scherpe omschrijving. Het kernachtige maar ook het veelzeggende. Het veelzeggende heeft er n.l. ook mee te maken. Wat zou u zeggen van zijn uitdrukking: "Tevredenheid is de illusie, dat je niets meer nodig hebt? O", hier spreekt de woordbeheersing, maar wordt tevens een zeer sterk beroep gedaan op het juist lezen terwijl je er ook over moet nadenken. Dat neemt echter niet weg, dat hij dus een vlijmende taalbeheersing heeft. En die vinden we bij sommige andere mensen ook zo.

❖ *Maar het komt er op aan, dat hij het ín zich heeft om het zo te formuleren.*

Natuurlijk, want als hij het niet ín zich heeft, kan hij het nooit welgevoeld uiten.

❖ *Maar nu vraag ik mij dit af: hij heeft nú het inzicht. Had hij dat ook in zijn leven op aarde?*

Zeker niet in die mate. Als hij op het ogenblik op aarde zou leven - met dit inzicht zou hij een groot schrijver zijn. Uw amendement is dus geaccepteerd.

❖ *De moderne sfeer, uitgedrukt in de moderne taal, wil dezelfde poëzie vertolken van voorheen.*

Ze wil het wel, maar het kan niet, omdat zij in de moderne taal ónbewust de innerlijke sfeer van de mens verruilt voor de koude strakheid van de betonnen gebouwen, die evenmin de werkelijke hang van de mens naar een eigen milieu en een eigen "thuis" aangeeft. Ik ontken dus niet, dat ook de moderne taal en het moderne taalgebruik soms schoonheid kunnen baren,

maar ik stel, dat er over het algemeen te veel sprake is van constructie en te weinig van gevoel en zeker veel te weinig van een beeldstelling, die in overeenstemming is met een innerlijke kracht op zodanige wijze, dat ze ook door het woord uitgedrukt, wordt voor de lezer. Iets wat geschreven is vraagt altijd dat weet u, een schrijver en een lezer. Wanneer de schrijver eerlijk schrijft en hij leest, dan leest hij iets wat hij nog niet wist. Wanneer een schrijver iets construeert om zijn grootheid als schrijver tot uiting te brengen dan weet hij wat hij geschreven heeft en vervalt hij meestal in een zodanige zelfbewondering, dat hij haast niet verder schrijven kan zonder zich tot in den treure te herhalen. Dat is mijn opvatting, maar u hoeft het niet met mij eens te zijn. Ik mag misschien hatelijk zijn tegen velen van de moderne schrijvers, maar er zijn er tenminste die het proberen om weer een taal te vinden, die wat zegt. En me dunkt, dat is veel meer waard dan op je achterwerk gaan zitten en steeds weer het oude herhalen. Ze zijn er echter nog niet in geslaagd. Ze hebben nog niet geleerd om góed te schrijven. Sommige facetten worden wel beheerst en eigenaardig genoeg zijn dat kwaliteiten die kennelijk in de wereld erg in het middelpunt staan. In de éérste plaats de cynische humor en ten tweede de erotiek. Die twee kwaliteiten worden door moderne schrijvers soms goed beheerst en vaak goed gecamoufleerd, maar de menselijke humor vindt meestal onvoldoende vertolking. Veelal is de aanloop goed maar dan komt de schrijver in een draai van de constructie te recht waarin het gevoel teloor gaat.

❖ *Komt er eigenlijk ook niet een heleboel inspiratie bij?*

Dan moet ik met een gemeenplaats antwoorden: 10% inspiratie en de rest transpiratie. M.a.w. als je alleen op de inspiratie af wilt gaan als schrijver, kom je niet ver. De inspiratie is het idee; het idee betekent de bezieling, waardoor je komt tot het zoeken dat de perfecte uitdrukking van de idee plus het gevoel geeft. Je kunt niet verwachten, dat iemand inspiratief een wonderwerk schrijft en dan uitgeput is, tenzij hij niet zelve schrijft en de inspiratie een beheersing is, waarbij de persoon als schrijver zelf eigenlijk alleen maar de vorm van een soort - voor de geest bruikbare - vulpen krijgt.

❖ *Ik heb een dichter gesproken die stukken schreef die achteraan moesten komen terwijl het begin er nog niet was.*

Dat zou misschien waar zijn. Maar dan is dat toch geen kwestie van inspiratie, want, vóór die tijd moet het schijnbaar vast staan, anders kun je die stukken er niet in zetten.

❖ *Dat is dan maakwerk.*

Juist, dus constructie. En dan kan het zijn, dat je op een gegeven ogenblik de gevoelens bezit, die in dat doel van het maakwerk horen en dan krijgen we dus verschillende delen, waarin de schrijver a.h.w. spreekt tot de lezer, vastgehouden in een raam. Een soort glas-in-lood-raampje, waarin helaas meer lood dan glas zit.

❖ *Maar de moderne schrijver, die dus tussen het beton zit kan zich toch niet anders uitdrukken dan in beton? Ik bedoel: het is de geest van de tijd en als die geest dan niet zo mooi meer is, dan is het toch weer op zijn manier poëzie?*

Soms. Soms is het de poëzie van de wanhoop. Maar heel vaak vraag ik me af of het niet eerder de galm van de leegte is. Er moet toch iets leven in die mens? Me dunkt, ook een moderne dichter temidden van het beton moet een gedachte hebben en een ideaal! En hij moet toch de bezieling kunnen vinden omdat uit te drukken zodat het in een ander leven kan, het geen dood systeemwerk wordt of een wanhopige worsteling met een constructie die uiteindelijk niets is. Dan kan dat toch ook voor een moderne dichter m.i. een combinatie worden van vakmanschap, emotie en beheersing van de taal. En nu een heel gekke opmerking: er zijn experimentele dichters, die eigenlijk niets doen dan klanken aaneen zetten, die op de zin van het woord eigenlijk niet meer letten. En het gekke is, dat - naast degenen die een soort kolderwerk construeren - er soms mensen zijn, die daarin zuiverder dan zo met hun harde woorden zouden kunnen doen, iets laten zien van wat in hen leeft.

Maar ik vraag me af: waarom moet men zo leeg zijn in de moderne tijd? Moet het dan alleen de wanhoop zijn van een roes en de doodsverwachting van een wereldramp? Leven er dan geen gewone menselijke dingen meer? Moet die moderne dichter dan de werkelijke liefde niet meer kennen? En geen geloof meer hebben? Kan hij dan geen vertrouwen hebben in de mensheid? Is er dan niets meer van die oerklank, die altijd de mensheid bewogen heeft, die ook in dit moderne beton kan klinken? (Maar is die er dan niet?) Ze is er maar zelden; veel te weinig! Waar blijft de zeggingskracht? Men stamelt; Voor jongeren is stamelen misschien ook

al een prestatie, maar het zingt niet. Woorden moeten zingen! Het ritme van klank en van woord; het moet zich samenvlechten. Het moet een soort akkoord uit de oneindigheid zijn, dat in de mens doordringt, terwijl hij misschien het woord zelf nog niet eens helemaal begrijpt. En soms kan dat. Er zijn van die dingen, die misschien niet eens een gedicht zijn. Een "Onze Vader" b.v. En ja, laat ik niet onrechtvaardig zijn: Er zijn soms, ik zou het chansons willen noemen. Er zijn bij de moderne dichters mensen, die dingen schrijven, die hun zin en hun betekenis kunnen krijgen, maar die pas geboren worden, wanneer er een melodie achter staat. En dan bedoel ik heus niet die hupsekee-versjes van "Een Beetje", enz. maar er zijn werkelijk dingen, waarvan je zegt: ja. Maar dan is het geen schrijven meer en lezen. Dan is het een huwelijk van klank en woord, met een gezamenlijk ritme. Ik wil rechtvaardig blijven hoor, ofschoon het me soms moeite kost. Maar ik zeg dus, mijn bezwaar tegen de moderne dichter is, dat het enige wat hij kan doen is een wanhoop uitbrullen vaak, waarvan hij zichzelf maar half bewust schijnt en die hij in zijn woorden niet weet neer te leggen of een leegte aanduiden, die misschien wel een kwelling is? maar die je niet als een leegte aan een ander op kunt leggen.

❖ *Je moet meer kijken naar de vorm dan naar de inhoud.*

Ook dat komt voor, maar dat komt in alle tijden voor. Maar de inhoud voor mij is het gevoel "los" eruit.

❖ *Uiteraard heb ik het veel omstreden boek van Pasternak, "Dr Zjiwago", in vertaling gelezen en dus kennis met hem gemaakt via een derde. Maar is dit boek niet een voorbeeld van de door u bedoelde manier van schrijven, ook al zullen de daarin verwerkte ideeën niet direct corresponderen met die welke hier in dit zaaltje naar voren gebracht werden?*

Ik ben bang, dat alles, wat ik van dat boek kan zeggen, dit is: het is het verhaal van de ontluistering van de mens. Een bijna zekere hopeloosheid. En ik geloof, dat het gevoel, dat er in ligt, is geschreven, werkelijk ja, vooral in het oorspronkelijke, maar dat het gevoel wat erin ligt niet zuiver is. Het is als een klacht van een mens, die klaagt over dingen waarvan hij weet, dat hij er niets aan kan doen, en die bewust voorbij loopt aan datgene waaraan hij wel iets zou kunnen doen. Maar ja, het heeft zeker zijn betekenis. Literair staat het volgens mijn idee veel hoger dan..... goed, laten we verder gaan.

❖ *Hoe denkt u over Werumeus Buningh; over Hendrik Hagenaar's dagelijks commentaar?*

Werumeus Buningh zingt - soms - soms - soms. Maar lang niet altijd. Vergeet niet, dat een kunstenaar-met-woorden nog lang niet altijd een schrijver is. En ik geloof, dat hij zijn hoogtepunt eigenlijk daar bereikt, waar hij met een pollepel op stap wil, ofschoon ook sommige van zijn dicht werken wel goed zijn.

Wat betreft Hendrik Hagenaar, ja, wat moet ik daar nu van zeggen? Daar heb ik nu eerlijk gezegd, te weinig kaas van gegeten, laat staan schuifkaas, die buitengewoon Haags zou zijn. Ik durf hierover geen oordeel te geven, omdat ik met dit werk onvoldoende bekend ben. Ik wilde nog één ding vertellen en dat is in zekere zin een rechtvaardiging omdat ik misschien oordelen heb uitgesproken, die sommigen onjuist of onplezierig vinden. Kijk eens: u leest. Als u leest kunnen wij die indruk opvangen. Wij kunnen op den duur de woordvolgorde leren kennen, maar wat voor ons het meeste spreekt is de reactie die wordt gewekt. En nu kan iets, dat geschreven is, een inhoud hebben, die blijft kleven, al wordt het in 3.000.000 exemplaren gedrukt. Soms heeft zo'n boek, zo'n gedichtje a.h.w. "glans", "licht". Dan zeggen we: kijk, daar ligt, wat voor ons iets dat een kunstwerk is; daar ligt iets in wat eeuwig is. Wij oordelen dus anders dan u. We oordelen verder in de wijze van "lezen", dus naarmate de reactie in de lezer sterker is en o.i. meer identiek met de emotie, die bij het schrijven aanwezig was toen die werd neergelegd. Dan spreken we ook weer van grotere kunst. En wat schrijven betreft geloof ik dus juist, waar dit héerbeleven van een oorspronkelijke, emotie door een ander bestaat, dat we mogen spreken over het ware schrijven, als het innerlijk van de éne mens door het uiterlijk middel, spreekt tot het innerlijk van de andere mens. Dat lijkt mij het belangrijkste.

Ja, ik ben weer praatvaardig geweest, zoals altijd. Ik zal u niet langer ophouden vrienden. Als u vindt, dat het tijd is, dan is het tijd. Voor mij is de tijd de illusie, die ik alleen met mezelf deel. Voor u is het de slavendrijver die u voortdrijft naar de loop van de zon.

Goedenavond